

Volume 1

Issue 4

2022

QAINAR

journal of social science

Qainar
University

Qainar Journal of Social Science

Volume 1, Issue 4, 2022

The periodicity of the journal's publication is 4 issues per year

Aims and Scope

The editorial policy of the Qainar Journal of Social Science consists in publishing original research and overview materials of authors from different countries on a wide range of topics related to humanitarian and social sciences.

The journal's purpose is to familiarize readers with the original results of theoretical and applied research in the social sciences, human resources, education, economic issues and policy review of Kazakhstan and other countries of Asia and Europe.

Key topics covered in the journal: economics, economic theory and economic growth; innovation, innovation and technological development, digitalization; demography, human resources and the labor market; macroeconomics, world economy; regional economy and territorial development; sustainable development and environmental management; business and entrepreneurship; management and marketing; finance and management accounting, accounting; transformation of the institutional environment and public administration.

EDITOR-IN-CHIEF

Azimkhan A. Satybaldin – Doctor of Economics, Academician, Director of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Science and Higher Education RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57204163982, <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Anel A. Kireyeva – PhD in Economics, Associate Professor, Head of Department of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Science and Higher Education RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 56530815200, <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

ISSN: 2226-1052 (Print)

Distribution: content is distributed under Creative Commons Attribution 4.0

Price and Charges of Publication: free of charge

Email: editor@journal-kainar.kz

Website: <https://www.journal-kainar.kz/jour>

Founder/Publisher: Academy Qainar

Copyright: © Qainar Journal of social science, 2022

Qainar Journal of Social Science

Выпуск 1, Номер 4, 2022

Периодичность издания журнала составляет 4 номера в год

Цели и охват журнала

Редакционная политика Qainar Journal of Social Science заключается в публикации оригинальных исследований и обзорных материалов авторов из разных стран по широкому кругу тем, связанных с гуманитарными и социальными науками.

Цель журнала - ознакомить читателей с оригинальными результатами теоретических и прикладных исследований в области социальных наук, человеческих ресурсов, образования, экономических вопросов и обзора политики Казахстана и других стран Азии и Европы.

Ключевые темы, освещаемые в журнале: экономика, экономическая теория и экономический рост; инновации, инновационно-технологическое развитие, цифровизация; демография, человеческие ресурсы и рынок труда; макроэкономика, мировая экономика; региональная экономика и территориальное развитие; устойчивое развитие и управление окружающей средой; бизнес и предпринимательство; менеджмент и маркетинг; финансы и управленческий учет, бухгалтерский учет; трансформация институциональной среды и государственного управления.

Главный редактор

Сатыбалдин Азимхан Абилкаирович – д.э.н., профессор, академик НАН РК, директор Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИЭ КН МНВО РК), Алматы, Казахстан; Scopus Author ID: 57204163982, <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Заместитель главного редактора

Киреева Анель Ахметовна – к.э.н., ассоциированный профессор, заведующий отделом Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИЭ КН МНВО РК), Алматы, Казахстан, Kazakhstan; Scopus Author ID: 56530815200, <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

ISSN: 2226-1052 (Print)

Распространение: контент распространяется под лицензией Creative Commons Attribution 4.0

Стоимость и сборы за публикацию: бесплатно

Email: editor@journal-kainar.kz

Website: <https://www.journal-kainar.kz/jour>

Основатель/Издатель: Академия Кайнар

Авторское право: © Qainar Journal of social science, 2022

CONTENTS

Evaluating the Effectiveness of Health Care Systems: Foreign Experience	6
Azimkhan A. Satybaldin, Aida Omir, Rashid M. Ruzanov	
The Hypothesis of Stock Market Instruments: Modern Aspects, Forms and Anomalies	21
Dana A. Kulanova, Perizat B. Sarsenbekova, Ermek Tashov	
Assessment of the level of depression and vulnerability of settlements: on the example of the regions of Western Kazakhstan	35
Anel A. Kireyeva, Nailya K. Nurlanova, Gaukhar K. Kenzhegulova, Yerkezhan Kenzheali	
Influence of Gender on the Level of Social Emotional Intelligence	49
Anna A. Kredina, Dana M. Kangalakova, Tagzhan Berdesh, Margarita Antonova	
Infrastructural Assessment of Agricultural Production of Kazakhstan at the Regional Level	60
Aziza T. Mergenbayeva, Gulzhanar I. Abdikerimova, Nurgul Turganbayeva	
Main Instruments of Green Financing and Demand Generation in Kazakhstan	76
Sholpan R. Abzhalelova, Ilyas U. Kozhan	
Multi-Channel Source of Financing for Innovative Projects	94
Anoir D. Chelekbay, Sholpan R. Abzhalelova	
Assessment of the level of transformation of digital technologies in the context of innovative growth	110
Akkhozha A. Tagay, Alibek P. Beisenov, Kamilakhon R. Halmurzaeva	

МАЗМҰНЫ

Денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін бағалау: шетелдік тәжірибе	6
Сатыбалдин Ә.Ә., Өмір А., Рузанов Р.М.	
Қор нарығы құралдарының гипотезасы: қазіргі аспектілер, формалар және ауытқулар	21
Куланова Д.А., Сәрсенбекова П., Ташов Е.	
Елді мекендердің депрессивтілігі мен осалдығы деңгейін бағалау: Батыс Қазақстан өңірлерінің мысалында	35
Киреева А.А., Нурланова Н.К., Кенжегулова Г.К., Кенжеали Е.А.	
Әлеуметтік эмоционалдық интеллект деңгейіне жыныстың әсері	49
Кредина А., Кангалакова Д., Бердеш Т., Антонова М.	
Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісін өңірлік деңгейде инфрақұрылымдық бағалау	60
Мергенбаева А.Т., Абдикеримова Г.И., Турганбаева Н.	
Қазақстандағы жасыл қаржыландырудың құралдарының және сұранысты тұру	76
Абжалелова Ш.Р., Қожан И.У.	
Инновациялық жобаларды қаржыландырудың көп арналы көзі	94
Челекбай А. Д., Абжалелова Ш. Р.	
Инновациялық даму кезеңінде цифрлық технологиялардың өзгеріс деңгейін бағалау	110
Тағай А.А., Бейсенов А.П., Халмурзаева К.Р.	

СОДЕРЖАНИЕ

Оценка эффективности систем здравоохранения: зарубежный опыт	6
Сатыбалдин А.А., Әмір А., Рузанов Р.М.	
Гипотеза инструментов фондового рынка: современные аспекты, формы и аномалии	21
Куланова Д.А., Сарсенбекова П., Ташов Е.	
Оценка уровня депрессивности и уязвимости населенных пунктов: на примере регионов западного Казахстана	35
Киреева А.А., Нурланова Н.К., Кенжегулова Г.К., Кенжеали Е.А.	
Влияние гендера на уровень социального эмоционального интеллекта	49
Кредина А., Кангалакова Д., Бердеш Т., Антонова М.	
Инфраструктурная оценка сельскохозяйственного производства Казахстана на региональном уровне	60
Мергенбаева А.Т., Абдикеримова Г.И., Турганбаева Н.	
Основные инструменты зеленого финансирования и формирование спроса в Казахстане	76
Абжалелова Ш.Р., Кожан И.У.	
Многоканальный источник финансирования инновационных проектов	94
Челекбай А.Д., Абжалелова Ш.Р.	
Оценка уровня трансформации цифровых технологий в условиях инновационного роста	110
Тағай А.А., Бейсенов А.П., Халмурзаева К. Р.	

Evaluating the Effectiveness of Health Care Systems: Foreign Experience

Azimkhan A. Satybaldin¹, Aida Omir¹, Rashid M. Ruzanov^{1*}

¹ *Institute of Economics MSHE RK, Almaty, Kazakhstan*

Abstract

Purpose of the work to analyze the features of the formation and functioning of the healthcare model and to summarize the experience of applying various methods of managing healthcare systems in developed and developing countries. Research method: descriptive research methods, analogy methods, groupings, scientific factual, systematic, comparative and retrospective analysis are used as instrumental methodological methods for studying the problem, but general scientific research methods (derivation, deduction, collection and processing of statistical information). This provides a basis for comparing the development of public health management tools applied in foreign countries. Analyzing the directions of development of health care systems in developed and developing countries, we find that, depending on the existing health care system, the goals, objectives and mechanisms of development can be similar or differ greatly. The search for the best model, carried out in both developed and developing countries, makes it impossible to create a unified approach to building a health care system that will ensure the creation of the most effective health care system. The effectiveness of the functioning of health care systems and the achievement of the goals set to improve people's health are less related to the implementation of specific management activities but are related to the socio-economic conditions of management. Their implementation and the existing healthcare system. This is confirmed by the similar rates of increase in life expectancy at birth in developed countries, despite significant differences in management tools and a natural difference in management tools.

Keywords: health care, model, health insurance, Semashko system, private health care system, foreign experience

Денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін бағалау: шетелдік тәжірибе

Сатыбалдин Ә.Ә.¹, Өмір А.¹, Рuzанов Р.М.^{1*}

¹ *Экономика институты ФК МҒЖБ ҚР, Алматы, Қазақстан*

Түйін

Зерттеу әдісі мәселені зерттеудің аспаптық әдіснамалық әдістері ретінде сипаттамалық зерттеу әдістері, аналогиялық әдістер, топтастырулар, ғылыми фактілік, жүйелік, салыстырмалы және ретроспективті талдаулар қолданылады, бірақ жалпы ғылыми зерттеу әдістері (статистикалық ақпаратты шығару,

дедукциялау, жинау және өңдеу). Бұл шет елдерде қолданылатын қоғамдық денсаулықты басқару құралдарының дамуын салыстыруға негіз болады. Дамыған және дамушы елдердегі денсаулық сақтау жүйесінің даму бағыттарын талдай отырып, біз қолданыстағы денсаулық сақтау жүйесіне байланысты дамудың мақсаттары, міндеттері мен механизмдері ұқсас немесе айтарлықтай ерекшеленетінін байқаймыз. Дамыған елдерде де, дамушы елдерде де жүргізілетін ең жақсы үлгіні іздеу денсаулық сақтаудың ең тиімді жүйесін құруды қамтамасыз ететін денсаулық сақтау жүйесін құрудың бірыңғай тәсілін құруды мүмкін емес етеді. Денсаулық сақтау жүйелерінің қызмет етуінің тиімділігі және адамдардың денсаулығын жақсарту бойынша алға қойылған мақсаттарға жету нақты басқару қызметін жүзеге асырумен аз байланысты, бірақ басқарудың әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен байланысты. Оларды жүзеге асыру және қолданыстағы денсаулық сақтау жүйесі; Басқару құралдарының айтарлықтай айырмашылығына және басқару құралдарының табиғи айырмашылығына қарамастан, дамыған елдерде туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығының ұлғаюының ұқсас қарқындары мұны растайды.

Түйін сөздер: денсаулық сақтау, үлгілер, медициналық сақтандыру, Семашко жүйесі, жеке денсаулық сақтау жүйесі, шетелдік тәжірибе

Оценка эффективности систем здравоохранения: зарубежный опыт

Сатыбалдин А.А.¹, Өмір А.¹, Рузанов Р.М.¹

¹ *Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан*

Аннотация

Цель работы проанализировать особенности формирования и функционирования модели здравоохранения и обобщить опыт применения различных методов управления системами здравоохранения в развитых и развивающихся странах. Метод исследования: описательные методы исследования, методы аналогии, группировки, научно-фактический, систематический, сравнительный и ретроспективный анализ используются как инструментальные методологические приемы изучения проблемы, но общенаучные методы исследования (деривация, дедукция, сбор и обработка статистической информации). Это дает основание для сравнения развития инструментов управления общественным здравоохранением, применяемых в зарубежных странах результат. Анализируя направления развития систем здравоохранения в развитых и развивающихся странах, мы обнаруживаем, что в зависимости от существующей системы здравоохранения цели, задачи и механизмы развития могут быть схожими или сильно различаться. Поиск наилучшей модели, осуществляемый как в развитых, так и в развивающихся странах, делает невозможным создание единого подхода к построению системы здравоохранения, который обеспечит создание максимально эффективной системы здравоохранения. Эффективность функционирования систем

здравоохранения и достижение поставленных задач по улучшению здоровья людей в меньшей степени связаны с реализацией конкретных управленческих мероприятий, а связаны с социально-экономическими условиями ведения. Их внедрение и существующая система здравоохранения; Это подтверждается сходными темпами увеличения ожидаемой продолжительности жизни при рождении в развитых странах, несмотря на существенные различия в инструментах управления естественное различие в инструментах управления.

Ключевые слова: здравоохранение, модель, медицинское страхование, система Семашко, частная система здравоохранения, зарубежный опыт

Introduction

During the last decade countries have been paid special attention to the issues of the quality of life of the population in the implementation of the current state policy and planning the country's strategic development. This situation actualizes the issues of increasing the efficiency public administration in this area, which requires the use of adequate methods evaluation of the effectiveness of the implemented policy, considering regional specifics and domestic and foreign experience in this area. In the world, there are a huge variety of specific forms of organization of the public health system, established under the influence of economic, political, cultural, historical, moral and ethical factors, and a similar level of socio-economic development does not always mean a similar similarity in healthcare systems. For example, developed countries use various models of medical systems: liberal (USA), corporate (Japan), social democratic (Scandinavia), etc. At the same time, the evolution of healthcare systems shows that under the influence of globalization, on the one hand, the role of market mechanisms is increasing On the other hand, control by the state and (or) international organizations is being strengthened. This is manifested in the fact that insurance financing is becoming more widespread, competition between health care providers is encouraged, and population coverage is growing countries with medical care, international quality standards are being introduced.

According to the WHO, a health system is a collection of resources, organizations, and institutions that share a common goal of improving the health of all individuals. It includes everyone from the doctor in a hospital in the capital city to the family in a rural village. The system also encompasses nutrition and sanitation, and it operates within various government agencies, for-profit organizations, and civil society.

The goal of a health system is to provide the best possible care to all its members. It starts with the parents, who are knowledgeable about how to keep their kids healthy. If a child gets sick, the mother can take the child to a clinic, where the doctor will diagnose and treat the issue correctly. The clinic will also have the necessary equipment and resources to provide the best possible care.

According to the WHO, a health system is a collection of resources, institutions, and organizations that share a common goal of improving the health of all individuals. It includes everyone from the doctor in a hospital to the family in a rural village. It also encompasses nutrition and sanitation, and it operates within various government agencies, for-profit organizations, and civil society.

Literature review

Consider the specific features of the formation and functioning of models health care. Depending on the methods of financing, forms and methods of controlling the volume and quality medical care, incentive mechanisms for providers and consumers of medical services distinguish three main models of the health care system: Bismarck (insurance); Beveridge (state); Semashko (which is a kind of state system) and private [1]. The first three models are built on the premise that a person's access to medical services does not depend on his well-being: the rich pay for the poor, the healthy pay for the sick.

In the private model, medical services are treated like any other commodity. Currently, there is no single, most effective model of the health care system, which leads to the need for reforms even in countries with high indicators of public health and living standards.

The health insurance system is the most widely used in the world practice. (Bismarck). Having a decentralized nature of management (at the regional level), the system Bismarck is financed from three sources: insurance premiums from enterprises, subsidies from the state and the costs of the insured himself. The payments of the population and enterprises are of dominant importance in the financing of the system. Government spending mainly consists of payments for the non-working population, as well as financing of socially significant types of care and targeted programs (e.g. mental health care where treatment is patient can take up to several years, which is very unprofitable for insurance companies and, usually not included in standard household insurance).

In countries with a health insurance system, there are generally two types medical insurance: compulsory medical insurance (CMI) and voluntary medical insurance (VHI).

It should be noted that the targeted nature of the financing of the Bismarck system allows to respond more flexibly and quickly to expanding needs for medical services. It offers the population a wide range of insurance companies, medical organizations and services they provide, and medical and nursing staff. Competition between organizations (insurance and medical) contributes to improving the quality of medical care. The Bismarck system implies a clear distribution of functions and responsibilities between the state, funding bodies and medical institutions, together with

However, in our opinion, it has a number of problems:

- Unequal access to medical care for various social groups and remote territories;
- unjustified increase in the cost of medical services;
- Insufficient consideration of the interests of patients who are included in high-risk groups, who are in a hospital for a long time or who remain outside the social insurance system;
- VHI violates the principle “the rich pay for the poor, the healthy pay for the sick”

As an example of the successful functioning of Bismarck's healthcare system consider the German experience. Most experts agree that the German healthcare system is one of the most efficient in the world and continues to improve constantly [2].

However, the main problem of German healthcare has been and remains the high cost of medical services and pharmaceuticals. Concerning the German government is actively reforming the health care system two directions.

As part of the first direction in the early 2000s, the following were carried out: optimization expenses for medical services; various benefits have been introduced (for children under 18 there are no additional payments); introduced an electronic card containing medical data on human, which avoids the need for repeated studies. The Institute for the Quality and Economic Efficiency of Health Care was established. The Institute analyzes the therapeutic effects of drugs, creates clinical recommendations for the treatment of diseases, engages in research activities on the quality and financial rationality of services, and also provides the public with information on the quality and effectiveness of work of healthcare systems. This innovation allows Germany to save up to 3.3 billion euros per year [3]. As part of the second direction, the list of compensated medicines and provided an opportunity for pharmacists to set the cost of medicines.

An example of the implementation of the Bismarck health care system is the experience of Bulgaria. Prior to the introduction of the insurance system in Bulgaria, the state model of healthcare functioned. The goal of the transition to insurance medicine was to create an effective and responsive the needs of the patients of the system, however, the introduction of the insurance principle did not give the expected result. The system of financing based only on insurance premiums has failed to provide sufficient funds - about a million people have refused to participate in the universal compulsory medical insurance program, which led to the fact that those who make contributions to health insurance are fewer than those who use the benefits provided by them [4]. This prompted the government to new reforms: the legalization of private practice and its participation in the MHI system, the restructuring of the primary health care sector, the introduction of the institution of general practitioners, as well as the use of clinical examination algorithms and treatment. Currently, the Bulgarian government is also pursuing an active policy to reforming the health care system, aimed at achieving the indicators of the most developed European countries and convergence with the European Union system: an effective implementation of the legislation of the European Union and the development of funds from the European Union.

The funds of the European Union are planned to be invested in health care and directed to increase in efficiency and restructuring of the hospital network, as well as the development of labor resources.

The main directions of the reform (the health care system in Bulgaria has been developing in recent years according to the “National Health Strategy for 2007–2012”) have become standardization (in this direction, the system of accreditation of medical institutions and the development of standards have been improved; payment for the services of institutions depends on the quality of the medical care they provide) and healthcare informatization (in Bulgaria, a lot of efforts are being made to create electronic medical records, which make it possible to work electronically with referrals for treatment and examination, as well as prescriptions), which has yielded significant results both in the medical and financial aspects [5]. New health strategy for the period 2014–2020 focused on solving individual problems, such as regional inequality, a shortage of specialists in the industry, the fight against corruption; special attention is paid to

intersectoral cooperation and participation of citizens in the management of the system (achieving a broad social and political consensus). Critics of this strategy note that it does not include specific measures to achieve the stated goals [6]

The public health system (Beveridge, Semashko systems) is also represented both in developed countries (Great Britain, Canada) and in developing ones.

The main characteristics of the public health system are:

- central and regional planning (when planning medical care central planning has an advantage, despite the fact that the peculiarities of the development of regions are also taken into account. The health care system is managed centrally through the highest governing body of the health care system);

- Financing health care through direct taxation (all funds are formed, as a rule, in the federal budget and distributed from top to bottom along the administrative vertical. Such centralized financing allows growth to be controlled cost of medical services);

- quality control of medical services by the state;

- coverage of medical care for the entire population (the state system ensures the equality of citizens in receiving medical care. With such a system, the main part medical institutions are owned by the state).

The state provides training for medical personnel, plans to develop a network medical organization, finances the current and investment costs of the healthcare system, develops medical science, carries out preventive measures and provides free medical care to the population.

Among the main problems characteristic of the public health system are:

- insufficient stimulation of medical organizations to improve their efficiency;

- centralized containment by the state of growth in health care spending;

- insufficient consideration of the patient's opinion when choosing a doctor and medical institution;

- turn - the regulator of the provision of medical care, in connection with which the provided

- population groups prefer to go to private practitioners;

- Insufficient choice of hospitalization conditions from the point of view of the patient

The UK was one of the first countries to introduce a state system healthcare. Since 1911, the UK had a health care system that covered about 1/3 of the population, and in 1948 a universal, free service was established health care (National Health Service, or NHS) [7]. Since its inception, the state system has had an important distinctive feature, which has been preserved to the present, is the payment of “general practitioners” by the per capita method (capitalization). This is a payment method where the budget received by one private practice depends primarily on the number of patients registered on a permanent basis. Thus, the basic principle of capitation is that money follows the patient.

In this case, they have the opportunity to partly regulate demand according to the laws of the free market, as they have the right to freely choose a doctor [8]. Today, annually received by a doctor general practice in the UK the amount depends on the number of patients who have registered as his patients, on their sex and age and social status.

This is a fundamental feature of the health care system, around which, for the most part, all reforms during the twentieth century. After the establishment of universal free health care, a serious moral hazard arose: since general practitioners funded by the state, patients who no longer paid for their treatment became abuse medical services, i.e. use them without real grounds. Multifold increase in government spending on health care led to the introduction of co-payments patients. In order to manage the risks associated with nosologies that require serious expensive treatment, doctors were allowed to unite in groups of fund-holders, and competition remained between groups of doctors. This system structure health care allowed the UK to spend almost half as much on relation to GDP in comparison with other highly developed countries [8].

However, over time, government spending on health increased (critics of the NHS attributed this to the increasing costs of administration and bureaucracy). The content of the NHS in the UK began to be spent up to 17% of the state budget [9], which, together with the aging of the population, has led to the need to reform the healthcare system.

The main directions of the ongoing reform are the reduction of administrative costs and more active participation of the private sector of medicine in the provision of services to the population.

The first direction involves changing the funding model and the role of the doctor in German. Before the reform, the main distributive function was performed by the managers of the regional departments of the health care system (trusts). The funds were used for planning and payment for medical services. According to the reform, this function should move to groups of clinical orders consisting of physicians.

The second direction of the reform is to increase the volume of medical services provided by private organizations, which should lead to increased competition and cost reduction [10]. Among developed countries, the public health system is also represented in Denmark.

The Danish healthcare system provides free medical care to the entire population of the country (except for dentistry and physiotherapy, for which patients pay co-payments) and has its own unique distinctive features, formed, among other things, by the reforms of the last decade [11].

One of these features is the patient's freedom to choose a healthcare institution. The patient, having an appointment from a general practitioner, can choose to be admitted to any public hospital. In 2002, this right was extended and the patient, waiting for treatment for two or more months (since 2007 - one month), could also choose from some private and foreign clinics. However, the number of patients using the data right, insignificantly, since usually the duration of waiting for hospitalization does not exceed established norms.

Another feature is the payment of a part of medical care by clinical and statistical groups (the main part is paid for by block budgets).

Directions for reforming the Danish healthcare system include the standardization of treatment methods and the accreditation of healthcare institutions, carried out to improve the quality of medical services provided. Currently, the hospital infrastructure is being reorganized with an increased role of emergency care and a decrease in the number of hospital admissions, and the system of interaction between municipal, private and regional providers of medical services is being improved [12].

An example of a public health system among developing countries is Kazakhstan.

In 1991, Kazakhstan inherited the Soviet health care model, which was characterized by government regulation and central planning; one of the fundamental principles of the system were universal and free access of the population to medical care [13]. Major changes in the structure and regulation of the health care system took place in the 1990s and included: attempts to transfer management powers to regional authorities, the introduction of compulsory health insurance, and the restructuring of the primary health care sector.

Unfortunately, these reforms cannot be called successful. Currently, the system of providing medical services is still quite fragmented and does not fully ensure the continuity of medical care. Financing of health care is formed from two sources: the state budget (republican and regional) and personal payments of citizens. Budgetary health care financing was reintroduced in Kazakhstan in 1999 after an unsuccessful attempt to introduce a system of compulsory health insurance [14]. There is no clear interaction between primary and secondary health care, many services are provided by several parallel structures: for example, both anti-tuberculosis and sanitary-epidemiological services, as well as departmental systems health care at various ministries and departments. Weak horizontal integration leads to duplication of functions and inefficient use of healthcare resources.

The State Program for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan for 2011–2015 aimed at solving these and other problems. Within the framework of the program, it was supposed to strengthen the interaction of various healthcare structures, improve the financing system, as well as develop preventive services and improve the equipment of medical organizations [15].

It should be noted that the State Health Development Program Republic of Kazakhstan for 2016–2019 it is again planned to create a system of compulsory social health insurance in the country [16]. Further development of the healthcare system involves the formation in 2017 of a three-tier system for providing medical care, where responsibility for the health of citizens is shared between the state, employers and employees. At the same time, the first level represents a basic package or a list of state-guaranteed medical care, financed by republican budget (GOBMP); the second level will include additional a package or list of medical care determined by the Government of the Republic of Kazakhstan and financed by compulsory insurance payments from the state, employers and workers; the third level will provide for an individual package or list of services, determined on a voluntary contractual basis between insurance companies and payers of premiums financed by voluntary contributions from citizens or employers in favor of their employees.

With a private healthcare system, there is no mechanism for influencing the territorial distribution of medical services (money is distributed only to those territories that bring financial benefits to the budget), the state has insufficient control over the activities of medical institutions, lawsuits are widely used to control the medical and service provided to the population. services. Under this healthcare system, “imposition” of unnecessary medical services is noted, since the ratio of supply and demand is inadequate - demand is significantly lower than supply.

Such a health care system is subject to the interests of the market, in which medical

service is a commodity.

The most striking private health care system is represented in the United States, where two types of private health insurance are used: individual and group, which are funded by the state, personal funds of the population and insurance companies.

By the end of the 2000s, 74% of workers and employees of the private sector of the economy and 80% of the public sector [17]. At the expense of funds group insurance covers 2/3 of all medical services. Most American firms tend to provide collective insurance to their workers and employees. 13% of the population have both personal insurance and employers' insurance [18]. Small enterprises can pay only part of the health insurance of their employees. Many companies prefer to pay insurance amounts for employees not constantly, but only when treatment is necessary, therefore, in the event of dismissal, the employee turns out to be uninsured. VMI pays up to 30% of all medical services, including including hospital and out-of-hospital medical care.

Publicly funded programs: Medicaid - insurance for people with low incomes (in 2008, the number of insured people was about 58.8 million people) and compulsory social insurance for the elderly and people who have lost their ability to work - Medicare (in 2010, about 47.5 million people were covered by this program, of including 39.6 million people over 65 and 7.9 million people with disabilities) [19].

One of the main problems of the private healthcare system is the high cost of medical care and the low priority of preventive work, the lack of equal access to medical care for the population of various social groups and insufficient attention to patients receiving medical care at the expense of the state financing. In the late 2000s, US healthcare spending exceeded 14% from GNP, while the health indicators of the country's population were relatively not high, and 15% of the population were not able to use health care services [20].

These problems led to the need for significant reform of the system healthcare, which began in 2010 and made significant changes to the organization medical care to the population. The current U.S. health care reform is progressing according to the law "On the Protection of Patients and the Accessibility of Medical Care" [21], which includes four main areas of reform.

The first direction of the reform is the mandatory health insurance for all population. Now every resident of the United States is required to be insured. However, for various groups of the population (the poor, young people, etc.) and employers are provided with certain benefits. Before the reform, insurance was optional and the amount of medical services provided depended on a person's income or the willingness of his employer to pay a certain amount for insurance.

The second direction of the reform is the regulation of insurance rates and volumes medical care provided by insurance. Insurance companies are no longer eligible deny or prioritize (different costs) for different populations. The state also determines the basic insurance package, which includes disease prevention and diagnosis, outpatient drug coverage, long-term care, and inpatient treatment. The reform sets a limit on the co-payments of the insured person per year. The reform also established the ratio of funds of insurance companies, which should be directed to the treatment of patients, and their own income.

The third direction of the reform was the simplification of the choice of an

insurance plan by citizens: a special exchange has been created where you can get advice (on the Internet or by phone) and choose the right insurance plan for you.

Finally, the fourth direction of the reform is the regulation of prices for medical services and the improvement of their quality: commissions are being created that will assess the effectiveness of treatments, as well as insurance companies and private doctors.

Despite the high cost of the reform, the US government views it as cost-effective in both direct and indirect costs. Total cost of reform is about 940 billion dollars. Over 10 years, however, due to a decrease in the cost of medical assistance is expected to reduce the US federal budget deficit by \$1 trillion [22]. Also, a positive effect from the implementation of the program will be a decrease in morbidity and population mortality.

Results and discussion

Summarizing the analysis of the directions of development of health care systems in developed and developing countries, we can conclude that the goals, objectives and mechanisms of development can be both similar and significantly different, depending on the existing delivery system medical care. The search for an optimal model, which takes place both in developed and developing countries, is associated with the impossibility of creating a unified approach to building health care system, which would ensure the creation of the most effective system providing medical care. Comparison of advantages and disadvantages of different systems health care is presented in Table 1

Table 1 - Comparative characteristics of health systems

System health care	Advantages	Disadvantages
Insurance	<ul style="list-style-type: none"> - wide coverage of the population medical care; - distribution of the financial burden on health care between the state and <ul style="list-style-type: none"> - the private sector; - high quality medical services associated with - the possibility of choosing an insurer by the population 	<ul style="list-style-type: none"> - lack of equal access to medical care for various social groups and remote territories; - Tendency towards unjustified growth in the cost of medical services; - insufficient consideration of the interests of patients included into high-risk groups, long-term hospital or left outside the system of social insurance; - the existence of private insurance violates the principle "The rich pay for the poor, the healthy pay for the sick"
State	<ul style="list-style-type: none"> - complete coverage of the population medical care; - broad regulatory capabilities; - a wide range of tools for the implementation of plans 	<ul style="list-style-type: none"> - Insufficient incentives to increase efficiency medical services and public services; - Central government restraint of growth health care spending; - Insufficient consideration of the patient's opinion when choosing doctor and medical institution;

		<ul style="list-style-type: none"> - turn - the regulator of medical care, in connection with which the wealthy groups of the population prefer to turn to private practitioners; - Insufficient choice of hospitalization conditions
Private	<ul style="list-style-type: none"> - competition leads to improving the quality of medical services; - The high cost of medical care increases importance of independent taking care of your health population 	<ul style="list-style-type: none"> - high cost of medical care; - low priority of preventive work; - lack of equal access to medical care for the population of different social groups; - there is no mechanism of influence on the territorial distribution of medical services; - there is an "imposition" of unnecessary medical services, since the demand for medical services is not in fully complies with the offer

The healthcare systems existing in the world practice have their own specifics, which confirms the absence of universal methods of management. However, in developed countries (except Denmark) the state policy in the field of health care is directed, on the one hand parties, to optimize the cost of medical services and medicines, regardless of the one who pays for these services - the state (Germany, Great Britain) or the population (USA), on the other hand, the priority areas are: advanced training of medical personnel, development of a competitive environment, population co-payments and improvement of the quality of medical services and standardization.

In developing countries (Bulgaria, Kazakhstan), the state policy in the field of health care is aimed at developing the resource base of health care, improving the quality of medical services, and restructuring the network of institutions.

Conclusion

The above analysis shows a significant difference in both financial and organizational mechanisms and tools for the implementation of state policy in the field of healthcare. At the same time, the main goal of the health care system of any country is maintaining and strengthening the health status of the population. The most informative indicator of the state of health, and hence the achievement of the set goal, is the life expectancy of men and women at birth in the analyzed countries (Table 2).

Table 2 - Dynamics of life expectancy birth, years

Country	1990 year		2013 year		2021 year		Rate of increase (2021-2013 y.)	
	Man	Woman	Man	Woman	Man	Woman	Man	Woman
Germany	71.9	78.4	78.3	83.1	81.88	84.14	0.4	1.25
United Kingdom	72.9	78.3	78.6	82.5	81.77	83.28	0.4	0.94
Denmark	72.4	77.9	77.3	81.5	81.40	83.27	0.5	0.2
USA	71.7	78.6	76.5	81.3	79.11	81.65	0.3	0.4

Bulgaria	68.2	74.8	70.0	73.3	75.49	79.06	0.8	0.8
Kazakhstan	61.1	71	61.0	72.3	73.90	77.97	21	7.8
Russia	63.2	73.9	61.8	74.4	72.99	78.15	17	5.4
Compiled by authors by source [23]								

Thus, life expectancy for both men and women increased in all analyzed countries. At the same time, growth rates in developed countries differed insignificantly.

The performed analysis shows that the effectiveness of the functioning of the health care system and the degree of achievement of its goal of improving the health status of the population are associated not so much with the implementation of specific management methods, but with socio-economic conditions for their implementation and the existing system of medical care. This is confirmed by similar rates of increase in life expectancy at birth in developed countries, despite a significant difference in management tools, and actualizes a detailed study of the mechanism of the influence of socioeconomic conditions on the health of the population.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, “Development of national index of social wellbeing in regions of Kazakhstan and adaptation to conditions of global geopolitical, economic crisis” (IRN AP14869686).

REFERENCES

1. Klisov F.V. Klassifikatsiya naibolee izvestnykh sistem zdravookhraneniya razvitykh stran [Classification of the best known health systems in developed countries]. *Zdravookhranenie za rubezhom*, 2019, no. 5, pp. 101–102.
2. Borisov K.N., Zadornaya O.L. Reformy zdravookhraneniya v Germanii: plyusy i minusy [Health care reforms in Germany: pros and cons]. *Mezhdunarodnoe zdravookhranenie*, vol. 3(2), 2019. Available at: http://rosmedportal.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1687:20.
3. Nagrebetskiy A. Reformirovanie sistemy zdravookhraneniya Germanii – ot khoroshego k luchshemu [Reforming German healthcare system – from good one to the best one]. *Zdorove Ukrainy. Spetsializirovanny zhurnal dlya vrachey*, 2015. Available at: <http://health-ua.com/article/1668.html>.
4. Georgieva L., Salchev P., Dimitrova S., Dimova A., Avdeeva O. Bulgaria: health system review. *Health Systems in Transition*, 2010, no. 9(1). Available at: https://www.researchgate.net/publication/235975367_Bulgaria_Health_system_review.
5. Guineva M. The Bulgaria 2019 review: health and healthcare. Sofia News Agency. Available at: <http://www.novinite.com/articles/135531/The+Bulgaria+2011+Review%3A+Health+and+Healthcare>.
6. Health systems in transition (HiT) profile of Bulgaria. Available at: <http://www.hspm.org/countries/bulgaria> 22042013/livinghit.aspx?Section=6.2%20Future%20developments&Type=Section.

7. Guide to the healthcare system in England 2015. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/guide-to-the-healthcare-system-in-england>.

8. Kucherenko V.Z., Danishevskiy K.D. Naibolee izvestnye sistemy zdravookhraneniya razvitykh stran [The most famous of developed countries' health systems]. *Ekonomika zdravookhraneniya*, 2013, no. 7, pp. 5–12.

9. Koksharov A. Pozdno povorachivat obratno [Too late to turn back]. *Ehkspert*. 2012. no. 6. Available at: <http://expert.ru/expert/2012/06/pozdno-povorachivat-obratno/> (accessed 16 February 2015).

10. Nagrebetskiy A. Sistema zdravookhraneniya Velikobritanii – «polveka na strazhe» [UK health care system – "half a century on guard"]. *Zdorove Ukrainy. Spetsializirovanny zhurnal dlya vrachey*, 2019. Available at: <http://health-ua.com/article/2409.html>.

11. Daniya: obzor sistemy zdravookhraneniya [Denmark: an overview of the health care system]. *Sistemy zdravookhraneniya: vremya peremen*, 2007, vol. 9, no. 6, 103 p.

12. International profiles of health care systems 2020. Available at: <http://international.commonwealthfund.org/>.

13. Kazakhstan. Obzor sistemy zdravookhraneniya [Kazakhstan. Healthcare system overview]. *Sistemy zdravookhraneniya: vremya peremen*, 2012, vol. 4, no. 14, p. 211. Available at: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/181579/e96451-Rus.pdf (accessed 16 February 2016).

14. Kumarbekov T.M., Yusupov D.U. Sovremennye ekonomicheskie problemy v zdravookhraneniі Respubliki Kazakhstan [Modern economic problems in the health care of the Republic of Kazakhstan]. *Aktualnye voprosy ekonomiki i upravleniya v sotsialnoy sfere: materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii studentov, aspirantov i magistrantov, 5 dekabrya 2014 g., Almaty [Proc. Int. Scien. Conf. Current problems of economy and social management]*. Ekaterinburg: RGPPU Publ., 2015, 590 p.

15. Gosudarstvennaya programma razvitiya zdravookhraneniya Respubliki Kazakhstan «Salamatty Kazakstan» na 2011–2015 gody [State health development program of the Republic of Kazakhstan "Kazakhstan Healthcare" for 2011–2015]. Available at: <http://pandia.ru/text/79/446/57950.php>.

16. Gosudarstvennaya programma razvitiya zdravookhraneniya Respubliki Kazakhstan «Densaulyk» na 2016–2019 gody [State program of the Republic of Kazakhstan for health development "Health" for 2016–2019]. Available at: <http://www.mzsr.gov.kz/content/государственная-программа-развития-здравоохранения-республики-казахстан-«денсаулық»-на-2019>.

17. Yusufov M. Sotsialnye sostavlyayushchie chastnopredprinimatelskoy deyatel'nosti v zdravookhraneniі (opyt SShA) [Social components of private enterprise in health care (US experience)]. *Obshchestvo: politika, ekonomika, pravo*, 2019, no. 1. Available at: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/pep/6-2010-1/yusufov.pdf.

18. Belyaev Yu.M., Chernenko E.M. Organizatsionno-ekonomicheskoe obespechenie sovremennykh standartov meditsinskikh uslug v zarubezhnykh stranakh [Organizational and economic maintenance of modern standards of medical services in foreign countries]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya*.

Ekonomika, 2018, no. 1. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/organizatsionno-ekonomicheskoeobespechenie-sovremennyh-standartov-meditsinskih-uslug-v-zarubezhnyh-stranah>.

19. Khalfin R.A., Tadzhiyev I.Ya. Organizatsiya zdravookhraneniya v SShA. Chast 1 [US health care organization. Part 1]. Menedzher zdravookhraneniya, 2019, no. 9. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-zdravookhraneniya-v-ssha-chast-1>.

20. Obshchestvennoe zdorove i zdravookhranenie [Public health and health care]. Moscow, MEDpress-inform Publ., 2018. 656 p.

21. Public law 111–148. 111th United States Congress on patient protection and affordable care act (ACA). Washington, D.C., United States Government Printing Office, 2018.

22. Khalfin R.A., Tadzhiyev I.Ya. Organizatsiya zdravookhraneniya v SShA. Chast 2 [US health care organization. Part 2]. Menedzher zdravookhraneniya, 2019, no. 10. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-zdravookhraneniya-v-ssha-chast-2>.

23. Life expectancy. Global health observatory data repository 2021. World Health Organization. Available at: <http://apps.who.int/gho/data/node.main.688?lang=en>.

Information about the authors

Azimkhan A. Satybaldin - Director of the Institute of economics of the MSHE RK, doctor of economics, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ieconomkz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Aida Omir - PhD Candidate, Research Fellow, Institute of Economics MSHE RK, Almaty, Kazakhstan. E-mail: omir.aida1@gmail.com

***Rashid M. Ruzanov** - Deputy director of the Institute of economics of the MSHE RK, candidate of economic sciences, Almaty, Kazakhstan. E-mail: rashid_ruzanov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

Авторлар туралы мәліметтер

Сатыбалдин Ә.Ә. - ҒК МҒЖБ ҚР Экономика институтының бас директоры, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, Алматы, Қазақстан. E-mail: ieconomkz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Өмір А. - PhD докторанты, ҒК МҒЖБ ҚР Экономика институтының ғылыми қызметкері, көш. Шевченко 28, Алматы, Қазақстан. E-mail: omir.aida1@gmail.com

* **Ружанов - Р.М.** директорының орынбасары, э.ғ.к., доцент, Экономика институты ҒК МҒЖБ ҚР, Алматы, Қазақстан. E-mail: rashid_ruzanov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

Сведения об авторах

Сатыбалдин А.А. – Генеральный директор Института экономики КН МНВО РК, д.э.н., профессор, академик НАН РК, Алматы, Казахстан. E-mail: ieconomkz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Өмір А. - PhD докторант, научный сотрудник Института экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. E-mail: omir.aida1@gmail.com

* **Рузанов Р. М.** - заместитель генерального директора Института экономики КН МНВО РК, к.э.н., Алматы, Казахстан. E-mail: rashid_ruzanov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

The Hypothesis of Stock Market Instruments: Modern Aspects, Forms and Anomalies

Dana A. Kulanova^{1*}, Perizat B. Sarsenbekova¹, Ermek Tashov¹

¹ *M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

Abstract

The relevance of the results of the presented research is also related to their demand both from investors and issuers and from research scientists. For research scientists, the predictability of profitability or the lack of such predictability is crucial for creating models that would be able to accurately describe risks and profitability in financial markets. The methods and techniques used in the study allow us to determine the general trend of the market movement toward increasing or decreasing its efficiency. For investors, such an assessment of the effectiveness of the stock and bond markets creates a basis for optimizing asset allocation when building portfolio strategies, and for issuers serves as the basis for building a strategy for issuing activities. The subject of the study is the totality of economic relations between stock market participants in the process of assessing its effectiveness and volatility in the Republic of Kazakhstan. The theoretical basis was the results of fundamental research contained in the scientific works of foreign and Russian scientists and presented in the modern literature on the problems of evaluating the effectiveness and modeling the volatility of the stock market and building investment strategies. The scientific novelty of the research lies in the development of theoretical provisions and methodological tools for assessing the effectiveness of the Kazakhstan stock market in modern conditions.

Keywords: stock market, economic growth, volatility, financial instruments, financial sector, Kazakhstan

Гипотеза инструментов фондового рынка: современные аспекты, формы и аномалии

Куланова Д.А.^{1*}, Сарсенбекова П.Б.¹, Ташов Е.¹

¹*Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан*

Аннотация

Актуальность результатов представленного исследования связано и с их востребованностью как со стороны инвесторов и эмитентов, так и со стороны ученых-исследователей. Для ученых-исследователей предсказуемость доходности или отсутствие такой предсказуемости имеет определяющее значение для создания моделей, которые способны были бы точно описать риски и доходность на

финансовых рынках. Используемые в исследовании и методики позволяют определить общий тренд движения рынка в сторону повышения или снижения его эффективности. Для инвесторов такая оценка эффективности рынков акций и облигаций создает базу для оптимизации распределения активов при построении портфельных стратегий, а для эмитентов служит основой построения стратегии эмиссионной деятельности. Предметом исследования является совокупность экономических отношений между участниками фондового рынка в процесс оценки его эффективности и волатильности в Республике Казахстан. Теоретической основой послужили результаты фундаментальных исследований, содержащиеся в научных трудах зарубежных и российских ученых и представленные в современной литературе по проблемам оценки эффективности и моделирования волатильности фондового рынка и построения инвестиционных стратегий. Научная новизна исследования заключается в разработке теоретических положений и методического инструментария оценки эффективности казахстанского фондового рынка в современных условиях.

Ключевые слова: фондовый рынок, экономический рост, волатильность, финансовые инструменты, финансовый сектор, Казахстан

Қор нарығы құралдарының гипотезасы: қазіргі аспектілер, формалар және ауытқулар

Куланова Д.А.^{1*}, Сәрсенбекова П.Б.¹, Ташов Е.¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Түйін

Ұсынылған зерттеу нәтижелерінің өзектілігі олардың инвесторлар мен эмитенттер тарапынан да, зерттеуші ғалымдар тарапынан да сұранысына байланысты. Зерттеуші ғалымдар үшін кірістіліктің болжамдылығы немесе мұндай болжамдылықтың болмауы қаржы нарықтарындағы тәуекелдер мен кірістерді дәл сипаттай алатын модельдерді құру үшін өте маңызды. Зерттеуде және әдістемелерде қолданылатын нарық қозғалысының жалпы трендін оның тиімділігін арттыру немесе төмендету бағытында анықтауға мүмкіндік береді. Инвесторлар үшін акциялар мен облигациялар нарығының тиімділігін бағалау портфельдік стратегияларды құру кезінде активтерді бөлуді оңтайландыру үшін негіз жасайды, ал эмитенттер үшін эмиссиялық қызмет стратегиясын құруға негіз болады. Зерттеу нысаны қор нарығына қатысушылар арасындағы оның тиімділігін және Қазақстан Республикасындағы құбылмалылығын бағалау процесіне экономикалық қатынастардың жиынтығы болып табылады. Теориялық негіз шетелдік және ресейлік ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қамтылған және қазіргі әдебиеттерде қор нарығының тиімділігін бағалау және құбылмалылығын модельдеу және инвестициялық стратегияларды құру мәселелері бойынша ұсынылған іргелі зерттеулердің нәтижелері болды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы

қазіргі жағдайда қазақстандық қор нарығының тиімділігін бағалаудың теориялық ережелері мен әдістемелік құралдарын әзірлеу болып табылады.

Кілт сөздер: қор нарығы, экономикалық өсу, құбылмалылық, қаржы құралдары, қаржы секторы, Қазақстан

Кіріспе

Қазақстан Республикасының экономикалық саясатының қазіргі заманғы парадигмасы шикізаттық бағыттан кетуді, қосылған құны жоғары салалар мен өндірістерді дамытуды, кәсіпкерлік субъектілерінің өндірістік базасын жаңғыртуды, олардың бәсекеге қабілеттілігін күшейтуді көздейді. Бұл кешенді мәселені шешу тек қаржылық ресурстарға қол жетімділікті жақсарту негізінде мүмкін болады. Нақты сектордағы қаржыландыру көздерінің тапшылығы жағдайында қаржы институттары олардың артықтығын сезінеді. Қаржы секторының артық өтімділігі сыртқы тәуекелдердің күшеюі аясында инвестициялау объектілерінің жетіспеушілігімен байланысты.

Қор нарығы қаржы құралдары – бағалы қағаздарды қолдану арқылы оның қатысушылары арасында капиталдың еркін құйылуын қамтамасыз етуге арналған. Әлемдік практикадағы қор нарығының құралдары кірістілік, өтімділік және тәуекелдер деңгейі бойынша алуан түрлілігімен сипатталады.

Сонымен қатар, республиканың бағалы қағаздар нарығының қазіргі жағдайы экономиканың даму деңгейіне сәйкес келмейді. Қаржы құралдарының тапшылығына, инвесторлардың құқықтарын қорғаудың жеткіліксіз деңгейіне, транзакциялық шығындардың жоғары деңгейіне байланысты қор нарығы өз мақсатын толық орындамайды. Авторлар республиканың қор нарығының қазіргі жағдайын, оған макроэкономикалық үрдістердің әсерін зерттейді. Жүргізілген талдау негізінде Қор нарығы тетігін жандандырудың кешенді міндеттері тұжырымдалды, сондай-ақ оны жандандыру, ҚР кәсіпкерлік субъектілерін қаржылық қамтамасыз етудегі рөлін жандандыру бойынша нақты ұсыныстар берілді.

Қазіргі жағдайда қор нарығының тиімділігін арттырудың кешенді проблемасын зерттеу оның маңызды сипаттамаларын, даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін талдау, қазіргі шындықты ескере отырып, оның Қазақстанның экономикалық жүйесіндегі орны мен рөлін нақты анықтау қажеттілігін болжайды. Интеграциялық процестерді объективті күшейту тек мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен қатар отандық бағалы қағаздар нарығына қауіп төндіреді.

Зейнетақы қорларын біріктіру институционалдық инвесторлардың белсенді нарығының жойылуына, бағалы қағаздар нарығындағы өтімділіктің төмендеуіне әкелді.

Осыған байланысты оның қазіргі жағдайын объективті бағалау, одан әрі дамудың бағыттары мен тетіктерін іздеу қажеттілігі артып келеді. Қаржы құралдарының тізбесін кеңейту, инвесторларды қорғаудың пәрменді тетіктерін әзірлеу, эмитенттердің корпоративтік бағалы қағаздар эмиссиясы арқылы қорландыру көздерін тартуға мүдделілігін арттыру мәселелері ерекше өзекті болып отыр.

Зерттеудің мақсаты Қазақстан экономикасын қаржылық қамтамасыз етудегі Қазақстанның қор құралдарының ролін күшейту бойынша ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Жоба мәселелері бойынша әдебиеттерге шолу

Қаржыға деген дәстүрлі көзқарастар 1970 жылдардың басында академиялық және практикалық тұрғыдан өзінің шыңына жетті. Бұл Гарри Марковец, Джеймс Тобин және Юджин Фама сияқты экономистердің экономикалық ғылымның дамуына қосқан керемет үлесінің арқасында мүмкін болды. Дәстүрлі қаржы теориясы тұрғысынан қаржы нарықтары олардың ақпараттық тиімділігі тұрғысынан қарастырылды. Тиімді нарық гипотезасы шамамен 1960 жылы Чикаго университетінде тұжырымдалған және бұл 30 жыл бойы ең көп талқыланған теория болды, ал экономист ғалымдар алған эмпирикалық дәлелдер теорияның барлық дерлік болжамдарын растады.

Нарықтың тиімділігі - бұл сатып алушылар мен сатушыларға транзакцияның минималды шығындарымен мәмілелер жасауға барынша мүмкіндік беретін ақпараттың қол жетімділігі (нарықтың барлық қатысушылары үшін).

Тиімді нарық гипотезасы (EMH) – бұл бағалы қағаздар нарықтағы барлық ақпаратты көрсетеді деп мәлімдейтін Инвестициялар теориясы.

Тиімді қор нарығының гипотезасына сәйкес, бағалы қағаздардың нарықтық бағасы барлық қол жетімді ақпаратты көрсетеді. Бұл ақпарат барлық инвесторлар үшін қол жетімді, сондықтан кез-келген инвестор жоғары пайда табу үшін қор нарығындағы инвестициялары үшін абсолютті немесе салыстырмалы артықшылыққа ие бола алмайды.

1960 жылдардың басында американдық экономист Юджин Фама тиімді нарық гипотезасын тұжырымдады, ол мұндай нарықта кез-келген уақытта бағалы қағаздардың бағасы барлық қол жетімді ақпаратты толығымен көрсетеді, өйткені барлық сатып алушылар мен сатушылар бірдей қол жетімді ақпаратқа ие.

M. Kendall және H. Branford мәлімдемесіне сәйкес, «акциялар бағасының ауытқуы бір-біріне тәуелді емес және бірдей ықтималдық үлестіріміне ие». Сондай-ақ, B. Malkiel және R. Shiller акциялардың бағасы уақыттың кездейсоқ өзгеруін сипаттайды деп мәлімдейді: бағаның өзгеруін болжау мүмкін емес, өйткені олар тек жаңа, болжау мүмкін емес жаңа ақпаратқа жауап ретінде пайда болады.

Тиімді нарық инвесторлар кез-келген ақпараттық артықшылықтарға жауап береді деп болжайтындықтан, бағалар әрқашан нарықтағы қол жетімді ақпаратты толығымен көрсетеді. Бұл кездейсоқ серуендеуге әкеледі, онда нарық неғұрлым тиімді болса, соғұрлым бағаның өзгеруі кездейсоқ жүреді.

«Кездейсоқ кезбе» термині қаржы әдебиеттерінде барлық өзгерістер кездейсоқ болатын және алдыңғы бағалардың өзгеруіне тәуелді емес бағалардың қаржылық қатарларының өзгеретін жағдайын сипаттау үшін қолданылады. Бұл қаржылық активтер бағасының болашақ өзгерістері өткен өзгерістерге байланысты емес дегенді білдіреді. Кездейсоқ серуендеу моделі бағалы қағаздарға салынған

инвестициялардың кірістерінің сериялық корреляциясы жоқ екенін және олардың ықтималдығын бөлу уақыт бойынша өзгермейтінін көрсетеді [1].

Кездейсоқ серуендеу теориясы техникалық талдауға қайшы келеді, өйткені техникалық талдау қаржылық активтердің мінез-құлқын өткен уақыт кезеңдеріндегі деректерді пайдалану арқылы болжауға болатындығын айтады.

А. Шлейфердің айтуынша, кездейсоқ серуендеуге арналған үш негізгі дәлел бар [2]:

1. Инвесторлар ұтымды, сондықтан бағалы қағаздарды ұтымды бағалайды.
2. Кейбір инвесторлар қисынсыз, бірақ олардың мәмілелері кездейсоқ және бір-бірін жоққа шығарады.
3. Кейбір инвесторлар қисынсыз, бірақ ұтымды арбитраждар олардың бағаға әсерін жоққа шығарады.

Ю. Фама алғаш рет «барлық қол жетімді ақпарат» терминіне негізделген нарық тиімділігінің үш түрінің арасындағы айырмашылықты анықтады.

Қор нарығының жұмыс істеу мәселелері белгілі ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Сонымен қатар, «қор нарығы» терминіне қатысты пікірлерде Бірлік жоқ екенін атап өткен жөн. Атап айтқанда, У.Ф. Шарп, Г. Александр және Дж. Бэйли «Инвестициялар» Қаржы нарығы мен бағалы қағаздар нарығы ұғымдарын анықтайды [3]. «Қазіргі заманғы қаржы анықтамалығы» одан да көлемді американдық басылымда бағалы қағаздар нарығы, қор нарығы және биржалық нарық ұғымдары анықталды [4].

Қор нарығы мен бағалы қағаздар нарығы ұғымдарының жалпы қабылданған сәйкестендірілуіне қарамастан, біздің ойымызша, бұл терминдерді олардың этимологиясына қарай ажыратуға болады. Ағылшын тіліндегі терминология қор нарығы үшін «stockmarket» және бағалы қағаздар нарығы үшін «securitiesmarket» ұғымдарын қарастырады. Егер «securities» – «бағалы моншақтар» – «бағалы қағаздар» сөзі борыштық қағаздарды, қаржылық туынды құралдарды (туынды бағалы қағаздарды) және т. б. қоса алғанда, фьючерстер мен форвардтар типіндегі тауар келісімшарттарына дейін қаржы құралдарының кең ауқымын білдірсе, онда «stock» термині «қатысты» дегенді білдіреді, бағалы қағаздардың тар тобына [5]. Тьюлз Р., Брэдли Э., Т.Тьюлз атап өткендей, Солтүстік Америкадағы «қор» сөзі әдетте корпорациядағы акцияларды немесе мүлікті білдіреді [6].

Рубцов Б.Б. қор нарығын акциялар нарығына, борыштық қағаздар нарығына және туынды қағаздар нарығына бөледі [7]. Бағалы қағаздар саласындағы ресейлік мамандардың бірі Я. Миркин қор нарығы мен бағалы қағаздар нарығы ұғымдары сәйкес келеді деп санайды [8]. Белгілі ресейлік ғалым Алехин Б. И. бағалы қағаздар нарығына ақша нарығын жатқызады [9].

Жалпы қазақстандық экономикалық әдебиеттерде қор нарығының тұжырымдамалық аппаратын түсіндіруде сәйкессіздік бар. В. Д. Мельников: «қаржы нарығында бағалы қағаздар нарығы маңызды орын алады, бұл бағалы қағаздардың қозғалысы арқылы жүзеге асырылатын экономикалық қатынастар. Оған қор құндылықтарының айналымына байланысты қор нарығы кіреді: корпоративті бағалы қағаздар – акциялар мен облигациялар және мемлекеттік бағалы қағаздар нарығы. «Қор нарығы» термині бастапқыда бағалы қағаздармен - қор биржасымен мәмілелер жасалған және ресімделген мекеменің атауымен

байланысты».

Қазақстандық ғалымдардың көпшілігінің еңбектерінде А. А. Адамбеков [10], В.Додонов [11], К. Ж. Бертаева қаржы нарығының, оның ішінде қор нарығының қазіргі заманғы проблемаларын зерттейді. Отандық қор нарығын зерттеуге Ә.Қ. Арыстанов, Ө. Б. Баймұратов, Ө. М. Ысқақов, Н. К. Кучукова, Г. С. Сейтқасымов және т. б. еңбектері елеулі үлес қосты. Оларда авторлар қор нарығының қалыптасуы мен дамуының, негізінен макроэкономикалық сипаттағы жекелеген проблемаларына жүгінеді, бірақ аз дәрежеде корпоративтік бағалы қағаздар нарығының жұмыс істеуі, оның институттары мен инфрақұрылымының жай-күйі, сондай-ақ бағалы қағаздар нарығының құралдары арқылы қазақстандық экономиканы қаржылық қамтамасыз ету тетігі мәселелері қаралды.

Қор нарығының құрылымында оның қаржы құралдарының сипаты маңызды. Бұл мәселе ең күрделі және әртүрлі авторлардың көзқарастарында айтарлықтай айырмашылықтар тудырады. Талдау көрсеткендей, кейбір авторлар қор нарығының қаржы құралдарына жатады:

- 1) тек акциялар;
- 2) корпоративтік бағалы қағаздар;
- 3) негізгі және туынды бағалы қағаздар, сондай-ақ қаржы институттарының бағалы қағаздары.

Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, біз қор нарығының құралдарына негізгі және туынды бағалы қағаздарды, оның ішінде мемлекеттік облигацияларды жатқызуды орынды деп санаймыз, бірақ инвестициялық қажеттіліктер үшін шығарылған бағалы қағаздар ғана.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізі мынадай жалпы ғылыми әдістер болып табылады: талдау, синтез, жүйелеу, жіктеу, жалпылау, индукция, дедукция, салыстырмалы талдау әдістері. Жұмыста сонымен қатар: абстрактілі логикалық әдіс; қазіргі жағдайда қор нарығының тиімділігі мен құбылмалылығын бағалау проблемаларын анықтауға жүйелі тәсіл қолданылды.

Нәтижелер

ЕМН Қаржы нарығы бәсекеге қабілетті және инвесторлар ұтымды деген болжамдарға негізделген. Рационалдылық болжамы келесі сипаттамаларға ие. Ұтымдылықтың бірінші сипаттамасы инвестордың белгілі бір тәуекелді түсінуі және тәуекел сыйлықақысы туралы шешім қабылдауы болып табылады. Екінші Сипаттама-Бұл ұзақ мерзімді перспективада оның кірістілігіне негізделген акцияның бағасы. Сонымен қатар, бағаның өзгеруі сыртқы факторларға негізделмеген, бірақ жаңа ақпараттың түсуіне байланысты инвесторлардың мінез-құлқын көрсетеді. Бағаның өзгеруі кездейсоқ, өйткені жаңа ақпаратты болжау мүмкін емес. Төртінші сипаттама-қол жетімді ақпаратты пайдалану қажет екенін түсіну.

Сондықтан, осы сипаттамалары бар инвесторлардың ұтымды мінез-құлқы

жаңа ақпарат келген сайын бағалардың тез өзгеруін қамтамасыз етеді, бірақ егер олар өзгермесе, онда жаңа ақпарат бағаларға әсер ететіндей маңызды емес.

Алайда, акциялардың бағасы әр инвестор үшін бірдей ақпарат жиынтығын ескере отырып, акция бағасын анықтауға әсер ететін мінез-құлықтың нақты әсеріне байланысты әр түрлі болады. Бұл әртүрлі бағалаулар сауда белсенділігінің себебі болып табылады. Осы мәмілелер арқылы акциялардың бағасы нарықта теңдестірілген және әртүрлі болжамдарға негізделген.

Алғаш рет Ю. Фама [12] «барлық қол жетімді ақпарат» терминіне негізделген нарық тиімділігінің үш түрінің арасындағы айырмашылықты анықтады.

Бұл бөлу берілген басылымда эмпирикалық түрде зерттелетін нарықтың тиімділігін түсіну үшін өте маңызды. Тиімді нарықтың әрбір түрі үшін эмпирикалық растау үшін қолданылатын әртүрлі сынақтар бар. Бұл кіші бөлімде әр форманың анықтамасы ғана ұсынылады, сонымен қатар тиімділіктің әрбір күшті формасы тиімділіктің әлсіз формаларын қамтитыны атап өтіледі.

Нарық тиімділігінің әлсіз түрі. Тиімді нарық гипотезасының әлсіз түрі акциялардың ағымдағы бағалары тек өткен Баға тарихы туралы барлық қол жетімді ақпаратты толық көрсетеді деп мәлімдейді.

Қаржылық талдаушылар бағаны болжаудың кең таралған әдістерін қолданады, мысалы, болжау үшін акциялардың бұрынғы бағаларын зерттейтін техникалық талдау, сондықтан бұл ЕМН-ге қарама-қарсы, ол қор нарығындағы бағаны болжау мүмкін емес деп санайды.

Нарық тиімділігінің жартылай күшті түрі. Тиімді нарық гипотезасының жартылай күшті түрі акциялардың бағасы акциялар бағасының өткен тарихы туралы ғана емес, сонымен қатар уақыт бойынша нарық пен компаниялар туралы барлық қолда бар ақпаратты көрсетуі керек деп болжайды.

Нарық тиімділігінің әлсіз формасынан айырмашылығы, жартылай күшті форма акциялардың бағасы инвесторлар немесе брокерлер үшін қол жетімді (жария) ақпаратты талдау негізінде есептелген активтердің құнын көрсетуі керек деп болжайды. Бұл шығындар төмен және барлық акцияларға ортақ болады, өйткені оларды жүйелі және біркелкі талдайтын көптеген инвестициялық компаниялар немесе брокерлер бар. Нәтижесінде акциялардың бағасы бағалы қағаздарға әсер ететін ағымдағы және өткен айнымалылар туралы барлық қол жетімді ақпаратты көрсетеді.

Нарық тиімділігінің күшті түрі. ЕМН-тің күшті формасы қазіргі бағалар барлық қолда бар ақпаратты, мемлекеттік және жеке ақпаратты қамтиды деп мәлімдейді. «Қоғамдық ақпарат» термині өткен және ағымдағы ақпаратты, сондай-ақ акциялардың бағасына әсер ететін негізгі айнымалыларды білдіреді. Жеке ақпарат әр инвестор жоғары пайда табу мақсатында таба алатын ішкі ақпарат деп аталады. Нәтижесінде бағаларға брокерлердің немесе инвесторлардың ішкі ақпараты әсер етеді.

Жартылай күшті және күшті тиімділік гипотезасының басты айырмашылығы - сол кезде белгісіз ақпаратпен сауда жасаса да, ешкім артық пайда таба алмайды. Нарықтың күшті тиімділігінің түйсігі-нарық болашақ оқиғаларды «ашық оймен» болжайды.

Қаржы саласындағы эмпирикалық зерттеулер күшті ЕМН формасына сәйкес

келмейтін дәлелдер тапты.

ЕМН-ге алғашқы сын 1970 жылдардың аяғында болды, онда эмпирикалық түрде нарық тиімділігі гипотезасына қайшы келетін көптеген оқиғалар анықталды. М. Rozeff және W. Kinney [13] жылдың белгілі бір уақыттарында кірістілік нарығының қалыптан тыс мінез-құлқын зерттеді және басқа айлармен салыстырғанда қаңтарда орташа кірістіліктің жоғары көрсеткіштерін көрсетті. Тиімді нарық гипотезасы арқылы түсіндірілмейтін мұндай қозғалыстар немесе оқиғалар қаржы нарығының ауытқулары деп аталады.

Аномалиялар - бұл қаржы нарықтарының қолданыстағы теорияларына немесе модельдеріне сәйкес келмейтін эмпирикалық нәтижелер және олар тиімсіз нарықтың көрсеткіші болып табылады. Бұл ауытқулар техникалық, іргелі және құрылымдық факторларға байланысты.

Мақаладағы қор нарығының нарықтық ауытқулары осы нарықтағы бағаның күтпеген әрекеті ретінде анықталған және активтерге баға белгілеу моделіне сәйкес болжамнан ауытқуды білдіреді. Инвесторлар нарықтық кірістен (аномальды кірістен) жоғары табыс алу үшін ауытқуларды пайдалана алады.

Қор нарықтарындағы ауытқулар нарық алған оқиғалар мен ақпаратқа жауап беру арқылы олардың тиімділік дәрежесімен байланысты. Реакция неғұрлым тез және ұтымды болса, нарық соғұрлым тиімді және аномалиялар әлсіз болады. Тиімді нарықтарда ауытқуларға тіпті төрешілер де қол жеткізе алмайды. Ғылыми қызығушылық нарық тиімділігінің үш түріндегі ауытқулардың айырмашылықтарын зерттеу болып табылады.

Тиімді нарық гипотезасы баға ауытқуларын да, алыпсатарлықты да жоққа шығаратын әділ бағаны анықтауды қамтиды. Эмпирикалық түрде барлық нарықтарда қор активтері бағасының олардың әділ құнынан ауытқуы байқалады, яғни ауытқулар пайда болады. Алайда, тиімді нарықта аномалиялар сирек кездеседі және пайда табу қиын. Нарықтың тиімділігі неғұрлым жоғары болса, нарықтық ауытқулар соғұрлым аз болады.

Тиімсіз нарықта бағаны болжау әдістерін қолдануға болады, мысалы, болжау үшін акциялардың бұрынғы бағаларын зерттейтін техникалық талдау. Ең маңызды ауытқулар тиімсіз нарықта пайда болады, олар бағалы қағаздардың баға белгілеулерінде үнемі болады және жүйелі болып табылады, сондықтан баға ауытқуларының болуы ерекшелік емес, ереже болып табылады.

Ең маңызды ауытқулар тиімсіз нарықта пайда болады, олар бағалы қағаздардың баға белгілеулерінде үнемі кездеседі және жүйелі, сондықтан бұл ерекшелік емес, ереже. Алайда, баға ауытқуларының пайда болуын және қор нарығының тиімділігінің жартылай күшті түрінде жоққа шығаруға болмайды. Жартылай күшті ЕМН нысаны акциялардың бағасы акциялар бағасының өткен тарихы туралы ғана емес, сонымен қатар нарық немесе компания туралы барлық қол жетімді ақпаратты толық көрсетуі керек деп болжайды.

Қаржы нарықтарында байқалатын нарықтық ауытқулардың көптеген түрлері бар. Алайда олардың ғылыми әдебиеттерде жіктелуі келтірілмеген. Біздің ойымызша, келесі жіктеу белгілеріне байланысты қаржылық ауытқулардың жіктелуін ұсынуға болады: қаржылық аномалияның пайда болу уақыты; қор нарығына әсер ететін факторлар; инвестордың мінез-құлқы. Біз ұсынатын жіктеуде

олар үш негізгі түрге бөлінеді:

1. Күнтізбелік немесе маусымдық ауытқулар. Зерттеулер күнтізбелік кестеге байланысты акциялар бағасының ауытқуы бар екенін көрсетеді. Көптеген эмпирикалық зерттеулер бағалардың күн мен Айға байланысты өсетінін немесе төмендейтінін атап өтеді, сондықтан менеджерлер акциялар бағасының болжамды өзгерістерінен пайда табуға және артық пайда табуға мүмкіндік алады. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде қаңтар эффектісі, демалыс эффектісі, дүйсенбі эффектісі, айдың басы эффектісі, маусымдық эффекттер, Хэллоуин индикаторы сияқты көптеген күнтізбелік эффектілер туралы айтылады. Ең көп талқыланатын күнтізбелік әсерлер қаңтардың әсері және демалыс күндерінің әсері. Қаржы нарықтарында жиі кездесетін аномалия - бұл дамыған және дамушы нарықтарда болатын қаңтардың әсері. Акциялардың бағасы 31 желтоқсан мен қаңтардың бірінші аптасы аралығында өседі, сондықтан инвесторлар акцияларды желтоқсанның аяғында төмен бағамен сатып алады және бағалар қаңтардың басында өскен кезде сатады.

Осылайша, қаңтардағы әсердің негізгі белгісі-жылдың аяғында бағалы қағаздарды сатып алудың өсуі және жылдың басында сатудың өсуі. Көптеген эмпирикалық зерттеулер қаржы нарықтарындағы басқа күнтізбелік әсер демалыс күнінің әсері екенін дәлелдеді. Бір апта ішінде акциялардың кірістілігі жүйелі түрде өзгеріп отырады, бұл дүйсенбідегі кірістілікке (ашылу бағасына) қарағанда жұма күндері айтарлықтай жоғары кірісті (әсіресе жабылу бағасының жоғарылауын) көрсетеді.

Қазақстандық қор нарығындағы күнтізбелік аномалияларды зерттеуді талдай отырып, біз нарықтың тиімділігіне сәйкес келмейтін күнтізбелік аномалиялар негізінде пайда табудың дәлелі жоқ екенін анықтадық. Екінші жағынан, қор нарығындағы күнтізбелік ауытқулардың әсері басқа қаржы орталықтарына және жалпы экономикалық циклдарға байланысты байқалады. Бұл жұма мен дүйсенбі әсерлерінің сәйкесінше дүйсенбі мен сәрсенбіде неліктен көрінетінін түсіндіреді.

2. Негізгі ауытқулар. Бұл жағдайда нарықтың тиімсіздігі бағалы қағаздардың құнына әсер ететін сапалық және сандық факторларды зерттейтін қаржы нарықтарын іргелі талдау процесінде анықталады.

Инвесторлар өсіп келе жатқан компаниялардың болашақ кірістерін асыра бағалайды және компания көлемінің әсері деп аталатын ірі компаниялардың болашақ кірістерін жете бағаламайды. Компания көлемінің әсері шағын компаниялардың (өсіп келе жатқан компаниялардың) өсу мүмкіндіктері көбірек және тұрақсыз бизнес ортасы бар. Нәтижесінде, олар ірі компанияларға қарағанда акциялардың бағасы төмен және болжамды (болжамды) бағаға ие.

Бірнеше жұмыста іргелі ауытқулардың әртүрлі түрлерінің дәлелдері келтірілген. S. Basu өзінің зерттеуінде төмен коэффициентті (P/E) портфельдер жоғары коэффициентті (P/E) басқаларға қарағанда жоғары кірістер әкелетінін анықтады. E. Fama және K. French, дивидендтік кірістілігі жоғары акциялар нарықтан озып, көп пайда әкелетінін көрсетті.

Екі модель осы ауытқулардың болуы туралы практикалық түсініктеме береді: біріншісі-капиталды бағалау моделі (CAPM), ал екіншісі - Fama-French үш факторлы моделі және оның кеңеюі.

3. Мінез-құлық ауытқулары. Нарықтық ауытқулардың үшінші категориясы- бұл мінез-құлық ауытқулары немесе әсер момент (тренд әсері), бұл инвесторлардың мінез-құлқымен байланысты. Идеясы сәт бұл баға тенденциясы өз бағытын өзгертпейді және акциялар бағасының өсуі немесе төмендеуі, содан кейін бағаның одан әрі өсуі немесе төмендеуі ықтималдығы жоғары.

Тиімді нарықтық гипотеза бойынша акциялар бағасының өсуі сұраныс, ұсыныс немесе жаңа ақпарат сияқты нарықтардың іргелі факторлары өзгерген жағдайда ғана орын алады. Импульстік әсердің пайда болуы когнитивті бейімділіктермен және бағаға жаңа ақпаратты енгізбейтін инвесторлардың иррационалды мінез-құлқымен түсіндіріледі.

Мінез-құлық ауытқуларының психологиялық және әлеуметтік факторларға байланысты жіктелуін үш топтан көрсетейік:

- аномалияны эвристикалық жеңілдету, ол ақпаратты өңдеу қателеріне негізделген; аномалияларды тудыратын эмоциялар инвестордың қазіргі эмоционалдық жағдайына байланысты иррационалды шешімдердің нәтижесінде пайда болады;

- нарық субъектілерінің жаппай психологиясы басым болған кездегі әлеуметтік әсер.

Нарық тиімділігінің нысандары туралы экономистердің пікірлерін зерттей келе, ұлттық бағалы қағаздар нарығы бір емес, бірнеше формада тиімді болуы мүмкін деген қорытындыға келуге болады. Мысалы, өтімділік шоғырланған «көк фишкалар» қорлар тиімділіктің жартылай күшті формасына ие болуы мүмкін, ал екінші деңгейлі қорлар әлсіз формаға ие болуы мүмкін. Сондай-ақ іс жүзінде тиімділікті талдау мінез-құлық аспектілерін зерттеуден оқшаулау мүмкін емес деп айтуға болады..

Қор нарығын дамыту қажеттілігі экономика мен әлеуметтік саланы қаржыландыру, елдегі ақша айналымын реттеу үшін қосымша қаржы ресурстарын іздеумен байланысты. Қор нарығын дамытудың негізгі мақсаты – ел экономикасын тиімді реттеуге жәрдемдесу, нарықтық экономиканың барлық субъектілерін белсендіру негізінде қаржылық тұрақтандыруды және экономикалық өсуді жеделдету [14].

Сонымен қатар, интеграциялық процестерді дамытудың қазіргі тенденциялары, сыртқы тәуекел факторларының өсіп келе жатқан әсері, нақты сектордың қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қаржы нарығы құралдарының дамуының жеткіліксіз дәрежесі экономиканы қаржылық қамтамасыз ету тетігі ретінде қор нарығын жандандыру проблемасын жаңа жолмен қояды. Қор нарығын дамытудың жаңа кезеңінің негізгі міндеттері экономиканың нақты секторына инвестициялар тарту үшін жағдайлар жасау және инвесторлардың құқықтарын қорғау болып табылады.

Экономикалық теория саласында инвестициялық процесс және қор нарығы оның маңызды тетігі ретінде экономикалық өсуге және қоғам кірістерін қайта бөлуге әсер етудің күрделі мәселелерін тудырады. Экономиканы дамытудың әрбір жаңа кезеңінде оларды шешудің жаңа жолдары мен әдістерін табу қажеттілігі туындайды [15].

Қазақстан үшін аса маңызды міндет макроэкономикалық тепе-теңдік пен

қазіргі кезеңнің талаптарына барабар нарықтық экономика жүйелері мен тетіктерінің жұмыс істеуі үшін жағдайлар жасау болып табылады. Экономикалық жүйе мен қаржы-несие левередждерінің динамикалық тепе-теңдігі салыстырмалы түрде тұрақты болуға және сыртқы экономикалық жағдайдың ауытқуына тәуелді болмауға арналған [16]. Ол үшін инвестицияларды тартудың түрлі көздері мен тетіктерін, оның ішінде бағалы қағаздар нарығын дамыту арқылы барынша тиімді пайдалану қажет. Дамыған елдерде бағалы қағаздар нарығы қаржы нарығының ең серпінді сегменті болып саналса, қазіргі уақытта қазақстандық қор нарығының даму деңгейі ұлттық экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес келмейді.

Бұл бірқатар факторларға байланысты:

- нарықтық қатынастардың пайда болуы жағдайында қаржы нарығының қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері;
- қаржы құралдарының тапшылығына байланысты аспаптық;
- нарық қатысушыларының да, тұтастай алғанда тетіктің де жұмыс істеуінің төмен тиімділігімен байланысты инфрақұрылымдық.

Бүгінгі таңда қаржы нарығы жаһандық қаржы-экономикалық тұрақсыздықтың бір бөлігі болып табылады, оның шығу тегі Қазақстаннан тыс жерлерде кездеседі [17]. Соңғы онжылдықтарда республика экономикалық тұрғыдан күшейіп, көптеген позициялар бойынша әлемдік нарықтарға сәтті интеграцияланды, атап айтқанда, банк жүйесінің әлемдік қаржы жүйесіне интеграциялануының жоғары дәрежесін атап өткен жөн. Бұл ретте аталған интеграция процесі сыртқы қарыздардың шамадан тыс өсуімен және соның салдарынан ұлттық экономиканың сыртқы тәуекелдерге осалдығының артуымен қатар жүргенін атап өтуге болмайды.

Қазіргі жағдайда қаржы секторының даму бағыттары жаһандық ауқымда болып жатқан өзгерістерді ескеруі тиіс. Интеграциялық процестердің күшеюі аясында Ұлттық қаржы нарықтарын реттеуге келісілген бірыңғай тәсілдер әзірленуде (Базель III, SolIII, Sol, SOLSOLVENCY II стандарттары). ҚР және оның қаржы нарығы әлемдік үрдістерден тыс қалмайды. Үздік халықаралық практика мен реттеу стандарттарын белсенді енгізу жүріп жатыр.

Қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі қабылданған тұжырымдамасына сәйкес ЭЫДҰ стандарттарын қоса алғанда, үздік халықаралық стандарттар негізінде бәсекеге қабілетті қаржы секторын құру және оның экономикадағы ресурстарды қайта бөлудегі тиімділігін арттыру мақсаты қойылады. Бұл тапсырмаға бірнеше кезеңде қол жеткізу керек. Эмитенттердің экономикалық мүдделерін іске асыру бағалы қағаздарды алғашқы иелеріне орналастыру арқылы бастапқы қор нарығында жүзеге асырылады. Эмиссиялық бағалы қағаздарды шығаруға рұқсатты уәкілетті мемлекеттік орган береді. Осы кезеңде эмитент өзіне қажетті инвестициялық ресурстарды алады. Әдетте, бағалы қағаздарды алғашқы сатып алушылар Қор нарығында дилерлік қызметті жүзеге асыратын ірі инвестициялық компаниялар болып табылады. Қазақстан Республикасында алғашқы сатып алушылар ретіндегі ең үлкен рөл жинақтаушы зейнетақы қорлары, сақтандыру компаниялары, инвестициялық қорлар, коммерциялық банктер тұлғасында кредиттік-қаржы институттарына берілген.

Бағалы қағаздардың қайталама қор нарығының негізгі мақсаты

инвесторлардың мүдделерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өтімді бағалы қағаздар нарығын қолдау болып табылады. Бұл жағдайда инвестордың кез-келген уақытта меншікті бағалы қағаздарды нарықтық құны бойынша сату мүмкіндігі бар. Осылайша инвесторлардың уақытша бос ақшаны инвестициялау құралы ретінде қор нарығына деген сенімі сақталады.

Қазақстан Республикасының заңнамасында көрсетілген бағалы қағаздар нарығының негізгі идеологиясы мынадай қағидаттарда жатыр:

- әрбір әлеуетті инвесторға қолжетімді бағалы қағаздар эмиссиясының барлық түрлері туралы толық және сенімді ақпарат;
- клиенттің қаржылық әл-ауқаты байланысты болуы мүмкін бағалы қағаздар нарығына қатысушылардың біліктілігі.

Қорытынды

Мақалада жүргізілген талдауға қажеттілік дамыған экономикалық жүйелері бар елдерде және дамушы экономикасы бар Қазақстанда нарықтың тиімділігін тестілеу құралдарының ерекшелігіне байланысты болды. Мақалада қор нарығының тиімділігі гипотезасының мазмұндық сипаттамалары қарастырылып қазақстандық қор нарығының тиімділігін тестілеуге жаңа тәсіл ұсынылды.

Зерттеудің қорытындысы ретінде қазақстандық қор нарығы үшін оның тиімділігін бағалау әдістемесін өзектендіруге болады. Негізгі алғышарт: қаржы нарықтарының қазіргі жағдайын зерттеу үшін оларды талдау, біздің ойымызша, олардың тиімділігін бағалаудан басталуы керек. Қор нарығының тиімділігін бағалау қор нарығында корпорациялардың инвестициялық және қаржылық стратегияларын құрудың бастапқы нүктесі болып табылады.

Мәселені зерттеу логикасы: қор нарығы тиімділігінің нысандары арасындағы өзара байланысты анықтау, ауытқуларды жіктеу, акциялар мен облигациялар нарығындағы тиімділікті бағалаудың теориялық аспектілерін салыстырмалы талдау, Қазақстандағы қор нарығының тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау, қор нарығындағы тиімділік пен құбылмалылықты бағалаудың әдістемелік негіздері.

Бірінші кезеңде қор нарығының тиімділігі гипотезасының мазмұндық сипаттамалары талданды және «қор нарығының аномалиясы» ұғымын қор нарығының тиімсіздігінің белгісі ретінде түсіндіру бөлігінде нарық тиімділігінің үш нысаны арасындағы айырмашылықтар анықталды, бұл автордың пікірінше, тиімділік дәрежесіне байланысты қаржылық активтерге баға белгілеу мен бөлудің негізін құрайды.

Сонымен қатар, қаржылық ауытқулардың сипатына қарай жіктелуі ұсынылған, онда үш категория бар. Акциялар мен облигациялар нарығындағы тиімділікті бағалаудың теориялық аспектілерін салыстырмалы талдау негізінде қор нарығының тиімділігіне әсер ететін факторлар жүйесі анықталды.

Қаржы нарықтары теориясындағы өзекті мәселе Қазақстан Республикасындағы қор нарығының тиімділігін бағалау үшін қазіргі заманғы эконометрикалық модельдер негізінде оны тестілеудің тиімді құралдары қажет болып табылады.

Отандық және шетелдік әдебиеттерде бұл мәселелерді шешудің көптеген ғылыми тәсілдері ұсынылған, олардың артықшылығы ғылыми теориялық тұжырымдамаларды ғана емес, сонымен қатар нақты жұмыс істейтін модельдерге көшуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі

1. Fama, E. Market Efficiency, Long-Term Returns, and Behavioral Finance / E. Fama // *Journal of Financial Economics*. – 1998. – Vol. 49. – Issue 3. – P. 283–306
2. Shleifer, A. *Inefficient Markets: An Introduction to Behavioural Finance*. (Clarendon Lectures in Economics) / A. Shleifer. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 224 p.
3. Sharp U., Aleksander G., Beyli Dzh. (1998) *Investitsii [Investments]*. М.: INFRA-M, p. 975
4. *Handbook of modern finance*. Editor d.e. Logue. Warren, Gorham, Lamont. – Boston – New York. – 1984, p. I-32
5. Aarons M., Ender V., Wilkinson A. *Securitization Swaps: A Practitioner's Handbook*. – January, 2019, p. 232.
6. Tyulz R., Bredli E., Tyulz T. (1997) *Fondovyy rynek [Stock Market]*. М.: INFRA-M, p. 3
7. Рубцов Б.Б. *Зарубежные фондовые рынки: инструменты, структура, механизм функционирования*. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 17
8. Миркин Я.М. *Рынок ценных бумаг России: воздействие фундаментальных факторов, прогноз и политика развития*. – М.: Альпина Паблицер, 2012. – С. 91
9. Алёхин Б.И. *Рынок ценных бумаг. Введение в фондовые операции*. – М.: Финансы и статистика, 2014. – С. 6.
10. Адамбекова А.А. *Финансовый рынок Казахстана: становление и развитие*. – Алматы, 2007. – 118 с.
11. Додонов В. *Казахстанский фондовый рынок в условиях глобального финансового кризиса* // *Аналитический журнал «Рынок ценных бумаг Казахстана»*. – 2008. – № 12. – С. 29
12. Fama, E. F. *Common Risk Factors in the Returns on Stocks and Bonds* / E. F. Fama, K. R. French // *Journal of Financial Economics*, University of Chicago. – 1993. – Vol. 33. – P. 3–56
13. Rozeff, M. *Capital Market Seasonality: The Case of Stock Returns* / M. Rozeff, W. Kinney // *Journal of Financial Economics*. – 1976. – Vol. 3. – No 4. – P. 379–402
14. Brandimarte P. *An Introduction to Financial Markets: A Quantitative Approach*. – October, 2017, p. 84
15. *FIA Annual Global Futures and Options Volume: gains in North America and Europe offset declines in Asia-Pacific*. – 2016, p. 81, www.fimag.fia.org
16. Buitron C., Vesperoni E. (2015) *Spill over Implications of Differences in Monetary Conditions in the United States and the Euro Area*. International Monetary Fund, p. 112
17. *Overview of Dow Jones Averages (2016)* p.12, www.djaverages.com

Information about the authors

*Dana A. Kulanova - corresponding author, Candidate of Economics, Associate Professor, Professor of the Department "Management and Marketing" of the NPJSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: k_dana_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Perizat B. Sarsenbekova - master's student, NPJSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: perizat.sarsenbekova.00@bk.ru

Ermek Tashov - master's student, NPJSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: tashov@bk.ru

Авторлар туралы мәліметтер

*Құланова Д.А. - автор корреспондент, э.ғ. к., қауымдастырылған профессор, "Менеджмент және маркетинг" кафедрасының профессоры. М. Әуезова ат. Оңтүстік Қазақстан университеті КЕАҚ, Шымкент, Қазақстан. E-mail: k_dana_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Сәрсенбекова П. - магистранты, М. Әуезова ат. Оңтүстік Қазақстан университеті КЕАҚ, Шымкент, Қазақстан. E-mail: perizat.sarsenbekova.00@bk.ru

Ташов Е. – магистранты, М. Әуезова ат. Оңтүстік Қазақстан университеті КЕАҚ, Шымкент, Қазақстан. E-mail: tashov@bk.ru

Сведения об авторах

*Куланова Д.А. - автор корреспондент, к.э.н., ассоциированный профессор, профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг» НАО Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: k_dana_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Сәрсенбекова П.Б. - магистрант, НАО Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, E-mail: perizat.sarsenbekova.00@bk.ru

Ташов Е. - магистрант, НАО Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: tashov@bk.ru

Assessment of the Level of Depression and Vulnerability of Settlements: on the Example of the Regions of Western Kazakhstan

Anel A. Kireyeva^{1*}, Nailya K. Nurlanova¹, Gaukhar K. Kenzhegulova², Yerkezhan Kenzheali³

¹ *Institute of Economics MSHE RK, Almaty, Kazakhstan*

² *NARXOZ University, Almaty, Kazakhstan*

³ *University of International Business named after Sagadiyev K., Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The aim of the study is to assess the level of vulnerability of the economy and social sphere of depressed settlements in the example of the regions of western Kazakhstan (Atyrau, Mangystau and West Kazakhstan). The following research methods were used to visualize the data: bibliographic, tabular, and grouping of data. The initial data for 2009-2020 for the study were taken from statistical data of the Bureau of National Statistics, regional departments of statistics, various electronic resources, etc. According to the results of the analysis, indicators of the development of districts in Mangystau, Atyrau and West Kazakhstan regions were obtained, in which depressed and vulnerable territories were identified. The data obtained indicate that in vulnerable areas of Kazakhstan there is significant interregional inequality in terms of the level and quality of life. A number of social indicators of the level and quality of life of the population have huge interregional gaps. The analysis as a whole makes it possible to positively assess the possibilities of the prospective development of these territories within the framework of the historically developed specialization of the economy in the presence of transport flows between cities and regions. At the same time, to outline ways to further diversify their economies in order to get out of the state of depression and vulnerability. The developed methodology was tested on the example of the regions of Western Kazakhstan, which proves the possibility of its application both by government authorities to identify settlements in need of state support and in further research.

Keywords: level of depression, level of vulnerability, settlements, rating assessment, Kazakhstan

**Елді мекендердің депрессивтілігі мен осалдығы деңгейін бағалау:
Батыс Қазақстан өңірлерінің мысалында**

Киреева А.А.^{1*}, Нурланова Н.К.¹, Кенжегулова Г.К.² Кенжеали Е.А.³

¹ *Экономика институты ФК ФЖБМ ҚР, Алматы, Қазақстан*

² *НАРХОЗ университеті, көш. Жандосов, Қазақстан*

Түйін

Зерттеудің мақсаты Батыс Қазақстан облыстары (Атырау, Маңғыстау және Батыс Қазақстан) мысалында депрессиялық елді мекендердің экономикасы мен әлеуметтік саласының осалдығы деңгейін бағалау болып табылады. Деректерді визуализациялау үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: библиографиялық, кестелік және деректерді топтау әдістері. 2009-2020 жылдар бойынша бастапқы деректер Ұлттық статистика бюросынан, облыстық статистика департаменттерінің статистикалық мәліметтерінен, түрлі электрондық ресурстардан және т.б. дереккөздерден алынды. Талдау нәтижелері бойынша Маңғыстау, Атырау және Батыс Қазақстан облыстарындағы аудандардың даму көрсеткіштері анықталды, олардың ішінен депрессиялық және осал аумақтар анықталды. Алынған деректер Қазақстанның осал аймақтарында өмір сүру деңгейі мен сапасы бойынша айтарлықтай өңіраралық теңсіздіктің бар екенін көрсетеді. Халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасының бірқатар әлеуметтік көрсеткіштерінде үлкен аймақаралық алшақтықтар бар. Тұтастай алғанда, жүргізілген талдау қалалар мен облыстар арасындағы көлік ағындарының болуы тұрғысынан экономиканың тарихи қалыптасқан мамандануы шеңберінде аталған аумақтардың перспективалық даму мүмкіндіктерін оң бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, жасалынған талдау депрессия мен осалдықтан шығу мақсатында олардың экономикасын одан әрі әртараптандыру жолдарын белгілеуге мүмкіндік береді. Өзірленген әдістеме Батыс Қазақстан облыстарының мысалында сынақтан өтті, бұл өз кезегінде оның мемлекеттік органдардың мемлекеттік қолдауды қажет ететін елді мекендерді анықтау үшін де, әрі қарай зерттеу үшін де пайдалану мүмкіндігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: депрессия деңгейі, осалдық деңгейі, елді мекендер, рейтингтік баға, Қазақстан

Оценка уровня депрессивности и уязвимости населенных пунктов: на примере регионов западного Казахстана

Киреева А.А.^{1*}, Нурланова Н.К.¹, Кенжегулова Г.К.², Кенжеали Е.А.³

¹ Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

² Университет НАРХОЗ, Алматы, Казахстан

³ Университет Международного Бизнеса имени К.Сағадиева, Алматы, Казахстан

Аннотация

Целью исследования является оценка уровня уязвимости экономики и социальной сферы депрессивных населенных пунктов на примере регионов западного Казахстана (Атырауской, Мангистауской и Западно-Казахстанской). Для визуализации данных были использованы следующие методы исследования:

библиографическая, табличная и группировка данных. Исходные данные за 2009-2020 гг. для исследования были взяты из статистических данных Бюро национальной статистики, региональных департаментов по статистике, различных электронных ресурсов и др. По результатам анализа были получены показатели развития районов в Мангистауской, Атырауской и Западно-Казахстанской областей, в составе которых были выявлены депрессивные и уязвимые территории. Полученные данные свидетельствуют о том, что в уязвимых районах Казахстана существует значительное межрегиональное неравенство по показателям уровня и качества жизни. Ряд социальных индикаторов уровня и качества жизни населения имеют огромные межрегиональные разрывы. Проведенный анализ в целом позволяет позитивно оценить возможности перспективного развития данных территорий в рамках исторически сложившейся специализации экономики по наличию транспортных потоков между городами и регионами. В то же время наметить пути по дальнейшей диверсификации их экономики для вывода из состояния депрессивности и уязвимости. Разработанная методика была апробирована на примере регионов Западного Казахстана, что доказывает возможность ее применения как органами управления для выявления населенных пунктов, нуждающихся в государственной поддержке, так и в дальнейших исследованиях.

Ключевые слова: уровень депрессивности, уровень уязвимости, населённые пункты, рейтинговая оценка, Казахстан

Введение

Сегодня в Казахстане назрела острая необходимость развития депрессивных населенных пунктов, которые имеют свои особенности, связанные с исторически сложившейся неравномерностью размещения отраслей и глубокой дифференциацией по уровню социально-экономического потенциала. К рыночной экономике лучше всего адаптировались городские агломерации, города-центры, регионы с сырьедобывающими отраслями, продукция которых востребована на глобальном рынке. В результате многие населённые пункты Казахстана, оказались, как правило, менее развитыми, конкурентоспособными и социально уязвимыми. Кроме того, пандемия COVID-19 значительно изменила структуру и уровень их развития, выявила проблемы потенциальной уязвимости, особенно в малых населенных пунктах, где нет ресурсов и материалов для регулирования этих последствий. Возможность преодоления уязвимости и депопуляции стратегически важных населенных пунктов во многом зависит от разработки и принятия эффективных мер по преодолению.

Используемые в казахстанской практике инструменты развития территорий не учитывают длительность депрессивных тенденций, а в большей степени основываются на анализе текущей ситуации. Сложность преодоления депрессивных процессов, происходящих в малонаселенных, труднодоступных и отдаленных населенных пунктах Казахстана, требует проведения их глубокого анализа.

В настоящее время имеется множество научных исследований,

рассматривающих различные подходы анализа и оценки уровня депрессивности региона. Однако до настоящего времени нет методологически четкого разделения регионов на депрессивные и слаборазвитые, хотя их проблемы различны. В некоторых исследованиях отмечалось, что слаборазвитые регионы всегда отставали по уровню социально-экономического развития и инфраструктурного обустройства территории вследствие неблагоприятных факторов развития (периферийности, низкого человеческого капитала) [1; 2]. В других научных работах выделялось, что депрессивные регионы переживали периоды экономического расцвета и некогда, в определенном технологическом укладе, составляли опору хозяйства, но затем в результате спада в ключевой отрасли стали кризисными. Однако очень мало современных исследований направлено на исследование трендов развития депрессивных населенных пунктов и разработку механизмов по преодолению их угасания и депопуляции. Настоящее исследование направлено восполнить этот пробел [3].

Особую значимость данное исследование приобретает в связи с необходимостью реализации задач, поставленных в Послании Главы государства Касым-Жомарт Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2021г. «Единство народы и системные реформы – прочная основа процветания страны», где важным направлением совершенствования региональной политики в постпандемический период отмечено снижение дисбалансов в социально-экономическом развитии.

В этой связи стоит выделить, что очень мало научных исследований, направленных на выявление уязвимых районов по преодолению их депопуляции. Настоящее исследование направлено восполнить этот пробел.

В этой связи настоящее исследование сосредоточено на разработке методики рейтинговой оценки уровня уязвимости экономики и социальной сферы депрессивных населенных пунктов, через определение критериев отнесения населенных пунктов к угасающим. Кроме того, результаты исследования могут использоваться в управленческих решениях по населенным пунктам в интересах сокращения дисбалансов в их социально-экономическом развитии. Апробация методики проводится на примере областей западного Казахстана: Атырауской, Мангистауской и Западно-Казахстанской областей.

Обзор литературы по проблематике проекта

Для обеспечения репрезентативности в нашем научном исследовании предлагаются следующие авторские трактовки: - депрессивные населенные пункты – это территории, которые имеют наихудшие социальные и экономические показатели среди отсталых территорий. В прошлом эти регионы были развитыми, а по некоторым производствам занимали ведущие места в стране; уязвимые населенные пункты – это территории, которые могут подвергаться различному уровню воздействия со стороны окружающей среды (экологически уязвимых территорий, районов, городов, сел) и имеют низкий уровень развития инфраструктуры [4; 5].

Отдельные работы проводят исследования критерий, по которым регион может быть отнесен к категории отстающего, где основным фактором является

низкий уровень развития. К примеру, регион с низким доходом. Причины такого положения можно искать в специфических социально-экономических особенностях района и во внутренней дифференциации региона или населенного пункта [6]. Также, рассматривается социально-экономический потенциалом отдаленных территорий, а именно совокупность ресурсов и факторов, позволяющих устойчиво развиваться, эффективно использовать имеющиеся ресурсы и возможности. В дальнейшем, это приводит к увеличению уровня социально-экономического развития местности и уровня жизни населения [7].

Основными причинами неблагоприятной демографической ситуации в сельской местности являются недостаточное финансирование объектов социальной и инженерной инфраструктуры, а также крайне низкий уровень комфортности проживания в сельской местности [8].

Оптимизация сельской инфраструктуры, подразумевает сокращения местных учреждений, которые отвечают за качество жизни населения, а именно, медицины, образования, культуры, общественного транспорта, торговли. Основной причиной для такого рода решений является низкая экономическая эффективность данных учреждений. Одной из причин которой является отток населения в более развитые регионы. Отдельны работы отмечают что демография является основным сдерживающим фактором развития сельского хозяйства. Нехватка квалифицированных кадров всех уровней становится все острее, и эта проблема будет только усугубляться, учитывая тенденцию демографических процессов [9].

Однако, необходимо учитывать, что данные проблемы тесно взаимосвязаны, так как основной причиной миграции населения считается упадок инфраструктуры, что приводит к безработице [10; 11].

Производство товаров и услуг увеличит доходную часть бюджетов всех уровней и создаст новые рабочие места, тем самым обеспечив занятость и доходы населения. Это поможет устранить основную причину неблагоприятной демографической ситуации на селе, как и отсутствие стабильной и оплачиваемой работы [12; 13]

Наблюдается, что по мере удаления как сельских, так и местностей городского типа от центров наблюдается падение не только численности населения, но и всех видов коммунальных услуг и благоустройства. Наблюдается низкий уровень плотности дорог, плохое водо- и газоснабжение, и канализация становятся, что характерно как для сельской местности, так и для городов [14].

Также отмечается что финансирование и инвестиции для развития сельской инфраструктуры являются одними из основных факторов. Однако, для увеличения бюджета в регионах необходимо наполнение национального бюджета. Это требует создания и улучшения условий для развития реального сектора экономики в социальноязвимых и депрессивных районах.

С технологическим развитием, меняются и условия развития экономики, а значит и требования. Более того, технологический прорыв поменял структуру производства, что в результате привело к тому, что производство товаров и занятость перестали быть связаны. Производство увеличилось, а занятость сократилась, что связано с нарушением производственного цикла. В результате,

сельские районы теряют часть своих сравнительных преимуществ в отраслях, широко использующих рабочую силу [15; 16; 17].

Тем не менее, с технологическим развитием появились и преимущества для жителей отдаленных районов, так как они стали более мобильны, гибки в выборе работы и места жительства, имеют более широкий доступ к информации. То есть развитие информационно компьютерных технологий привело к тому, что расстояние стало менее важным. Так же оказывает влияние на миграцию и отток человеческого капитала из депрессивных и уязвимых районов.

Проведенный литературный обзор показывает, что критерии оценки уровня уязвимости экономики и социальной сферы депрессивных населенных пунктов зависит от множества факторов. Тем не менее, отсутствует единая методика проведения анализа уровня уязвимости депрессивных регионов.

Методология

Методические подходы построены на основе тщательного аналитического обзора существующих методик мировой и отечественной экономической науки. Для визуализации данных использованы следующие формы исследования: библиографическая, табличная, графическая, группировок и обобщения. Обеспечение достоверности осуществлено раскрытием методологии исследования, а также раскрытием и воспроизведением результатов ее применения, а также методами обработки данных.

Первый шаг: сбор и обработка усредненных данных за 2009–2020 гг.

Второй шаг: анализ и расчет обратных чисел отрицательных показателей с делением единицы на значение показателя.

Третий шаг: проверка данных на нормальность и проведение описательной статистики, преобразование данных. Преобразование данных необходимо прежде всего для того, чтобы придать им соразмерный вид и обеспечить соизмерение при нормировании. Нормализация данных была проведена с применением программы SPSS.

Четвертый шаг: определение значения индикаторов, кластеризация, ранжирование населенных пунктов: были найдены средние по показателям и определены значение индикаторов с учетом их весовых коэффициентов, разработанные в системе факторов и индикаторов развития/угасания населенных пунктов Казахстана. Далее проводится ранжирование населенных пунктов по их значению.

Исходные данные за 2009-2020 гг. для анализа по населенным пунктам Казахстана были получены из статистических данных Бюро национальной статистики, региональных департаментов по статистике, различных электронных ресурсов и т.д. По результатам анализа были получены показатели развития районов в Мангистауской, Атырауской и Западно-Казахстанской областей, в составе которых были выявлены депрессивные и уязвимые территории.

Анализ развития территорий (населенных пунктов) будет проведен согласно предложенной шкалы уровня развития населенных пунктов в таблице 1:

Таблица 1 – Шкала развития территорий (населенных пунктов)

№	Уровень развития населенных пунктов	Шкала
1	Территории с высоким уровнем уязвимости и депрессивности	$[\geq -0,08]$
2	Территории с уровнем уязвимости и депрессивности выше среднего	$[\geq -0,04]$
3	Территории со средним уровнем уязвимости и депрессивности	$[\geq 0,00]$
4	Территории с уровнем уязвимости и депрессивности ниже среднего	$[\geq 0,04]$
5	Территории с низким уровнем уязвимости и депрессивности	$[\geq 0,08]$

Примечание – Составлено авторами

Представленная градация по уровню развития населенных пунктов построена на основе анализа нормированных данных и различных показателей. Такая шкала позволит выявить депрессивные и уязвимые населенные пункты районов в каждом регионе Казахстана. В итоге формируется группа из населенных пунктов Казахстана, в которой представлены территории в рамках описанной выше шкалы.

Таким образом, анализ будет проводиться на основе показателей депрессивности и уязвимости различных населенных пунктов Казахстана. Учитывались следующие факторы при проведении анализа регионов: географическое расположение, развитость промышленной индустрии в регионе, плотность населения и уровень износа объектов инфраструктуры. В связи с этим, были определены следующие регионы Мангистауский, Западно-Казахстанский и Атырауский.

Результаты

В данном исследовании был проведен анализ трех регионов Мангистауский, Западно-Казахстанский и Атырауский. Данные регионы имеют следующие характеристики:

- регионы являются пограничными, геополитически и стратегически значимыми, граничащими с ближайшими соседними странами;
- промышленные регионы, где добывают 25% нефти Казахстана и проходит нефтепровод Актау-Жетыбай-Узень, можно отнести к зоне экологического бедствия, т.к. добыча стратегически важного полезного ископаемого происходит бурением в открытом море, при этом наблюдается очень низкий уровень утилизации загрязняющих веществ;
- низкий уровень плотности населения и высокий уровень миграции классифицируют данные регионы как депрессивные, кроме того, наблюдается узкая специализация, в последствии чего наблюдается высокий уровень безработицы;
- демографическая ситуация в данных регионах характеризуется негативными тенденциями (низкий процент прироста населения);
- высокая степень износа объектов инфраструктуры, автомобильные дороги, которые обслуживают, связь населёнными пунктами области находится плохом состоянии, а преобладают не асфальтобетонные, а в основном только грунтовые

дороги.

Анализ мангистауского региона выявил следующие результаты. За анализируемый период 2009–2020 гг. глубокий уровень депрессивности по социальным и экономическим показателям, в соответствии с проведенными расчетами, продемонстрировали следующие районы Мангистауской области: Каракиянский район (-0,57), Тупкараганский (-0,15) и Мангистауский (-0,14). Стоит подчеркнуть, что в других районах Мангистауской области социально-экономические показатели демонстрирует более устойчивый тренд развития.

В то же время, за рассматриваемый период на основе анализа факторов и расчетов индикаторов развития/угасания были выявлены наиболее уязвимые районы Мангистауской области: Каракиянский (-0,08), Бейнеуский (-0,05), и Тупкараганский (-0,03).

Интересно, что так же, как и в случае анализа по социально-экономическим показателям, остальные районы Мангистауской области показывают стабильные тенденции по уровню развития инфраструктуры и экологии. Полученные результаты исследования наглядно представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Развитие районов Мангистауской области по уровню депрессивности и уязвимости

№	Район	Уровень депрессивности	Уровень уязвимости
1	Бейнеуский район	-0,05	-0,05
2	Каракиянский район	-0,09	-0,08
3	Мангистауский район	0,01	0,10
4	Мунайлинский район	0,04	0,06
5	Тупкараганский район	0,09	-0,03

На основе проведенной выборки наиболее уязвимых и депрессивных районов Мангистауской области, были получены агрегированные показатели. Расчет агрегированных показателей позволил получить более объективную картину, характеризующую развитие той или иной территории и его положение среди других. В результате сформировалась группа районов с наиболее уязвимыми и депрессивными населенными пунктами Мангистауской области: Каракиянский (-0,09), Бейнеуский (-0,05).

Таким образом, на основе анализа данных за 2009–2020 гг., была рассчитана динамика развития районов Мангистауской области, выполнено их ранжирование для определения уязвимых и депрессивных населенных пунктов Казахстана и проведения дальнейшего более глубокого анализа.

Анализ Атырауской области показал следующие результаты. Первичный анализ данных за 2009-2020гг. позволил выявить ряд районов с низкими значениями по социально-экономическим показателям: Махамбетский (-0,11), Исатайский (-0,07), Кзылкогинский (-0,05), Индерский (-0,02) и Макатский (-0,01). Наряду с уже отмеченными проблемами, имеющимися практически во всех типах населенных пунктах, такими как низкий уровень жизни населения, в сравнении с крупными городами, ограниченность местных бюджетов, сложная

демографическая ситуация, в этих районах имеются специфичные проблемы. Это обусловлено тем, что данные территории Атырауской области отличаются по административному устройству, по местоположению и отдаленности от других городов и населенных пунктов. Так, за последние годы произошли негативные изменения по экологическим и инфраструктурным показателям, по наличию транспортных связей с другими городами и регионами, что привело к возникновению новых вызовов во многих районах Атырауской области. Так, согласно проведенным расчетам, районы с отрицательными показателями социально-экономического развития, такие, как Кзылкогинский (-0,10), Индерский и Курмангазинский (-0,08), Исатайский (-0,05) и Махамбетский (-0,02), отнесены к территориям с высоким уровнем депрессивности. На основе анализа инфраструктурного и экологического развития высокий уровень уязвимости с отрицательными показателями выявлен в районах: Махамбетский (-0,21), Исатайский (-0,10) и Макатский (-0,01). Данные районы обладают неудовлетворительным состоянием инфраструктуры и испытывают экологические трудности. Результаты исследования сведены в таблице 3.

Таблица 3 – Показатели развития районов Атырауской области по уровню депрессивности и уязвимости

№	Район	Уровень депрессивности	Уровень уязвимости
1	Жылыойский район	0,32	0,14
2	Индерский район	-0,08	0,04
3	Исатайский район	-0,05	-0,10
4	Курмангазинский район	-0,08	0,13
5	Кзылкогинский район	-0,10	0,00
6	Макатский район	0,00	-0,01
7	Махамбетский район	-0,02	-0,21

Примечание – Составлено авторами

На основе проведенной выборки наиболее уязвимых и депрессивных районов Атырауской области, были агрегированы данные по системе факторов и индикаторов развития/угасания населенных пунктов. Анализ данных позволил выделить районы с депрессивными и уязвимыми населенными пунктами: Махамбетский (-0,23), Кзылкогинский (-0,10), Индерский (-0,04) и Макатский (-0,01).

Таким образом, нами была рассчитана динамика развития районов Атырауской области за 2009-2020 гг. и выполнено их ранжирование. Результаты носят предварительный характер и призваны стать основой для выявления уязвимых и депрессивных населенных пунктов Атырауской области Казахстана, включая полевое исследование и разработку предложений по их дальнейшему развитию.

Западно-Казахстанская область (ЗКО). На основе анализа данных за 2009-2020 гг. за исследуемый период были выявлены следующие районы ЗКО с населенными пунктами с глубоким уровнем депрессивности: Таскалинский и

Чингирлауский (-0,15), Каратобинский (-0,10), Бокейординский и Жанибекский (-0,12), Сырымский (-0,06) и Жангалинский (-0,02). Наряду с выделенными районами низкий уровень социально-экономического развития наблюдается в районах: Таскалинский (-0,11), Бурлинский (-0,10), Жангалинский и Сырымский (-0,07), Каратобинский (-0,04), Теректинский (-0,03) и Чингирлауский (-0,01).

В свою очередь, на основе анализа развития инфраструктуры и экологических показателей были выявлены районы ЗКО с наиболее уязвимыми населенными пунктами: г. Аксай (-0,04). Также отрицательные показатели имеют территории, с уязвимыми населенными пунктами в Таскалинском (-0,11), Бурлинском (-0,10), Жангалинском и Сырымском (-0,07), Каратобинском (-0,04), Теректинском (-0,03) и Чингирлауском (-0,01) районах. Таким образом, данные районы обладают неудовлетворительным состоянием инфраструктуры и испытывают экологические трудности. Полученные результаты исследования в наглядном виде представлены в таблице 4.

Таблица 4 – Показатели развития районов ЗКО по уровню депрессивности и уязвимости

№	Район	Уровень депрессивности	Уровень уязвимости
1	Акжайыкский район	0,05	0,07
2	Бокейординский район	-0,12	0,06
3	Бурлинский район	0,50	-0,10
4	Жангалинский район	-0,02	-0,07
5	Жанибекский район	-0,12	0,06
6	Байтерекский район	0,16	0,15
7	Казталовский район	0,01	0,03
8	Каратобинский район	-0,10	-0,04
9	Сырымский район	-0,06	-0,07
10	Таскалинский район	-0,15	-0,11
11	Теректинский район	0,00	-0,03
12	Чингирлауский район	-0,15	-0,01

Примечание – Составлено авторами

На основе проведенной выборки наиболее уязвимых и депрессивных районов ЗКО, были получены агрегированные показатели. Представленные данные свидетельствуют не столько о критической ситуации в регионе, а об дифференциации в уровне жизни жителей районов. Анализ данных позволил выделить районы с наиболее депрессивными и уязвимыми населенными пунктами: Таскалинский (-0,26), Чингирлауский (-0,16), Каратобинский (-0,14), Сырымский и Жангалинский (-0,07), Бокейординский и Жанибекский (-0,06), Бурлинский (-0,10) и Теректинский (-0,03),

Выполненное ранжирование районов ЗКО является основой для дальнейшего определения уязвимых и депрессивных населенных пунктов этой области. Ранжированный ряд значений по уровню депрессивности и уязвимости районов ЗКО показал, что выявленные территории характеризуются активным оттоком

населения, деградацией социальной сферы, низким уровнем развития по инфраструктурным и экологическим показателям. Для данных территорий необходимо искать новые механизмы и направления развития.

Заключение

Данное исследование уязвимых районов Казахстана по преодолению их депопуляции демонстрирует отсутствия значительных ресурсов, крупного промышленного производства и государственной поддержки. Разные части страны сталкиваются с социальными и экологическими проблемами. Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что в уязвимых районах Казахстана существует значительное межрегиональное неравенство по показателям уровня и качества жизни. Ряд социальных индикаторов уровня и качества жизни населения имеют огромные межрегиональные разрывы. Значительные различия отмечаются в регионах по показателям заработной платы, которые ниже, чем по стране. Ряд наиболее острых проблем, с которыми сталкивается большинство депрессивных и уязвимых регионов, являются общими и носят системный характер. На основании результатов проведенного исследования мы можем сформулировать ряд выводов, направленных на совершенствование политики по преодолению их депопуляции.

Во-первых, разработанная методика была апробирована на примере трех регионов Казахстана, что доказывает возможность ее применения как органами управления для выявления населенных пунктов, нуждающихся в государственной поддержке, так и в дальнейших исследованиях.

Во-вторых, в результате эмпирического исследования были выявлены следующие районы Западного Казахстана с депрессивными и уязвимыми населенными пунктами: в Мангистауской области: Каракиянский район (-0,09), Бейнеуский (-0,05) и Тупкараганский (-0,03); в Атырауской области: Махамбетский (-0,11), Исатайский (-0,07), Кзылкогинский (-0,05), Индерский (-0,02) и Макатский (-0,01); в Западно-Казахстанской области: Таскалинский (-0,13), Чирлатауский (-0,08), Каратобинский (-0,07), Сырымский (-0,06), Жангалинский (-0,04), Бокейординский и Жанибекский (-0,03), Теректинский (-0,01).

В-третьих, во всех регионах имеются неблагополучные территории, которые характеризуются сложной социально-экономической ситуацией и общими структурными проблемами с инфраструктурой и экологией.

Проведенный анализ в целом позволяет позитивно оценить возможности перспективного развития данных территорий в рамках исторически сложившейся специализации экономики по наличию транспортных потоков между городами и регионами, имеющихся ресурсов и т.д., и в то же время наметить пути по дальнейшей диверсификации их экономики для вывода из состояния депрессивности и уязвимости

Для Казахстана инвестиции в сельское хозяйство могут быть наиболее экономически эффективной стратегией роста в направлении индустриализации и успешных структурных преобразований, особенно для уязвимых и депрессивных населенных пунктов регионов. Экономика исследуемых регионов является полифункциональной индустриально-аграрной моделью развития, то есть регионы

больше ориентированы на развитие сельского хозяйства и в целом агропромышленного комплекса.

Для всех депрессивных населенных пунктов анализируемых регионов Казахстана важным направлением диверсификации экономики и социальной сферы является развитие малого и среднего бизнеса, сектора услуг, в том числе информационных, возрождение индивидуального предпринимательства народных ремесел (валяние шерсти, изготовление войлока и изделий из него, ткацкие ремесла, изготовление кошм и ковров, прядение и ткачество, шитье и вышивание, кожевенное, ювелирное искусство, деревообрабатывающее, косторезное и другие) и промыслов (рыболовство, охота).

Полученные результаты носят предварительный характер и призваны стать основой для дальнейших исследований по выборке и анализу развития населенных пунктов Мангистауской, Атырауской и Западно-Казахстанской областей, включая полевое исследование и разработку предложений.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Приоритеты и механизмы инклюзивного регионального развития Казахстана в условиях преодоления спада экономики» (ИРН АР09259004).

Список использованных источников

1. Butterworth P., Olesen S.C., Leach L.S. (2012). The role of hardship in the association between socio-economic position and depression. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 46(4), 364-73.
2. Klebanova T., Guryanova L., Daradkeh Y., Kavun S. (2013). Approach to the assessment irregularity and cyclic dynamics of territorial development. *Asian Economic and Financial Review*, 3(12), 1620–1641.
3. Moldabekova A.T., Seitkan G.G., Mussayeva D.M., Yessentay A. (2022) Socio-Economic Problems of Depressed Settlements of Kazakhstan: an Empirical Analysis. *Economics: the strategy and practice*, 17(3), 124-137. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-3-124-137>
4. Aguilar, A. G., Ward, P. M., & Smith Sr, C. B. (2003). Globalization, regional development, and mega-city expansion in Latin America: Analyzing Mexico City's peri-urban hinterland. *Cities*, 20(1), 3-21. [https://doi.org/10.1016/S0264-2751\(02\)00092-6](https://doi.org/10.1016/S0264-2751(02)00092-6)
5. Birchall, J. (2004). Cooperatives and the millennium development goals.
6. Ruoppila, S., & Kährrik, A. (2003). Socio-economic residential differentiation in post-socialist Tallinn. *Journal of Housing and the Built Environment*, 18(1), 49-73. <https://doi.org/10.1023/A:1022435000258>
7. Riva, F., Tognollo, A., Gardumi, F., & Colombo, E. (2018). Long-term energy planning and demand forecast in remote areas of developing countries: Classification of case studies and insights from a modelling perspective. *Energy strategy reviews*, 20, 71-89. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2018.02.006>

8. Lazhentsev, V. N., & Ivanov, V. A. (2020). Rural development strategy of the northern region. *Ekonomika Regiona= Economy of Regions*, 16 (3), 696. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2020-3-x>
9. Hove, M., Ngwerume, E., & Muchemwa, C. (2013). The urban crisis in Sub-Saharan Africa: A threat to human security and sustainable development. *Stability: International Journal of Security and Development*, 2(1). <http://doi.org/10.5334/sta.ap>
10. Tang, C., He, Y., Zhou, G., Zeng, S., & Xiao, L. (2018). Optimizing the spatial organization of rural settlements based on life quality. *Journal of Geographical Sciences*, 28(5), 685-704. <https://doi.org/10.1007/s11442-018-1499-4>
11. Duan, Y., Wang, H., Huang, A., Xu, Y., Lu, L., & Ji, Z. (2021). Identification and spatial-temporal evolution of rural “production-living-ecological” space from the perspective of villagers’ behavior—A case study of Ertai Town, Zhangjiakou City. *Land Use Policy*, 106, 105457. <https://doi.org/10.1007/s11442-018-1499-4>
12. Nefedova, T. G. (2012). Major trends for changes in the socioeconomic space of rural Russia. *Regional Research of Russia*, 2(1), 41–54. <https://doi.org/10.1134/s2079970512010078>
13. Kosenchuk, O., Shumakova, O., Zinich, A., Shelkovnikov, S., & Poltarykhin, A. (2019). The development of agriculture in agricultural areas of Siberia: Multifunctional character, environmental aspects. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 10(5 (37)), 991-1001.
14. Niklas, U., von Behren, S., Soyly, T., Kopp, J., Chlond, B., & Vortisch, P. (2020). Spatial factor—Using a random Forest classification model to measure an internationally comparable urbanity index. *Urban Science*, 4(3), 36. <https://doi.org/10.3390/urbansci4030036>
15. Johnson, T. G. (2001). The Rural Economy in a New Century. *International Regional Science Review*, 24(1), 21–37. <https://doi.org/10.1177/016001701761012953>
16. Luo, F., Guo, Y., Yao, M., Cai, W., Wang, M., & Wei, W. (2020). Carbon emissions and driving forces of China’s power sector: Input-output model based on the disaggregated power sector. *Journal of Cleaner Production*, 268, 121925. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121925>
17. Dosi, G., Piva, M., Virgillito, M. E., & Vivarelli, M. (2021). Embodied and disembodied technological change: The sectoral patterns of job-creation and job-destruction. *Research Policy*, 50(4), 104199. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104199>

Information about the authors

*Anel A. Kireyeva – correspondent author, PhD, Associate Professor, Institute of Economics MSHE RK, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kireyeva.anel@ieconom.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

Nailya K. Nurlanova – Doctor of Economics, Professor, Institute of Economics MSHE RK, Almaty, Kazakhstan. E-mail: n.k.nurlanova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4210-3783>

Gaukhar G. Kenzhegulova – PhD student, NARXOZ University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gaukhar.kenzhegulova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1232->

[4788](#)

Yerkezhan Kenzheali – PhD student, University of International Business named after Sagadiyev K., Almaty Kazakhstan. E-mail: y.kenzheali@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1447-1298>

Авторлар туралы мәліметтер

*Киреева А.А. – автор корреспондент, э.ғ.к., доцент, Экономика институты ҒК ҒЖБМ ҚР, Алматы, Қазақстан. E-mail: kireyeva.anel@ieconom.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

Нурланова Н.К. – э.ғ.д., профессор, Экономика институты ҒК ҒЖБМ ҚР, Алматы, Қазақстан. E-mail: n.k.nurlanova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4210-3783>

Кенжегулова Г.К. – PhD докторанты, НАРХОЗ университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: gaukhar.kenzhegulova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1232-4788>

Кенжеәлі Е.А. – PhD докторанты, Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы Қазақстан. E-mail: y.kenzheali@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1447-1298>

Сведения об авторах

*Киреева А.А. – автор корреспондент, к.э.н., ассоциированный профессор, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. E-mail: kireyeva.anel@ieconom.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

Нурланова Н.К. – к.э.н., профессор, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. E-mail: n.k.nurlanova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4210-3783>

Кенжегулова Г.К. – PhD докторант, Университет НАРХОЗ, Алматы, Казахстан. E-mail: gaukhar.kenzhegulova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1232-4788>

Кенжеали Е. А. – PhD докторант, Университет Международного Бизнеса имени К.Сағадиева, Алматы Казахстан. E-mail: y.kenzheali@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1447-1298>

Influence of Gender on the Level of Social Emotional Intelligence

Anna A. Kredina¹, Dana M. Kangalakova², Togzhan Berdesh¹, Margarita Antonova¹

¹ *University of International Business named after Sagadiyev K., Almaty, Kazakhstan*

² *Institute of Economics MSHE RK, Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The main goal of this study was to study social emotional intelligence in male students and female students. The ongoing study is a pilot one. The idea of the study is to reveal the dependence of the level of social emotional intelligence on gender and on the age of students. Social emotional intelligence is represented by three psychological types - extroverts, introverts and ambiverts. The survey was conducted on the basis of the University of International Business named after K. Sagadiyev (Almaty, Kazakhstan) among students of the bachelor's level. Within one month, 65 questionnaires were collected. The questions were answered using the MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) extraversion-introversion scale. In this pilot paper, three hypotheses were put forward, of which two were refuted, one was confirmed: The level of social emotional intelligence of extraversion does not depend on the gender and age of the student. The study then used Exploratory Factor Analysis (EFA) to test the validity of the test design. The results showed that the main two factors of the test are (1) factors focused on the internal experiences of students during communication with other people and (2) students' attitude towards public speaking. The social intelligence of an ambivert is higher than that of others, since emotional intelligence includes two sides: understanding one's own and other people's emotions. In the future, it is planned to conduct a main study with an increase in the number of respondents up to 354 students.

Keywords: Gender, Emotional Intelligence, Extraversion, Introversion, Factor Analysis

Әлеуметтік эмоционалдық интеллект деңгейіне жыныстың әсері

Кредина А.¹, Кангалакова Д.², Бердеш Т.¹, Антонова М.¹

¹ *Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан*

² *Экономика институты ФК ҒЖБМ ҚР, Алматы, Қазақстан*

Түйін

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты ер студенттер мен қыздардың әлеуметтік эмоционалды интеллектін зерттеу болды. Ағымдағы зерттеу пилоттық. Зерттеудің идеясы – әлеуметтік эмоционалды интеллект деңгейінің жыныс пен оқушылардың жасына тәуелділігін анықтау. Әлеуметтік эмоционалды интеллект үш психологиялық типпен ұсынылған – экстраверттер, интроверттер және амбиверттер. Сауалнама Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университетінің базасында (Алматы, Қазақстан) бакалавриат деңгейіндегі студенттер арасында жүргізілді. Бір айдың ішінде 65 сауалнама жиналды. Сұрақтарға MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) экстраверсия-интроверсия шкаласы арқылы жауап берілді. Бұл пилоттық жұмыста үш гипотеза ұсынылды, оның екеуі теріске шығарылды, біреуі расталды: Экстраверсияның әлеуметтік эмоционалды интеллектінің деңгейі студенттің жынысы мен жасына байланысты емес. Содан кейін зерттеу сынақ дизайнының жарамдылығын тексеру үшін барлау факторларын талдауды (EFA) қолданды. Нәтижелер тесттің негізгі екі факторы (1) студенттердің басқа адамдармен қарым-қатынас кезіндегі ішкі тәжірибесіне бағытталған факторлар және (2) студенттердің көпшілік алдында сөйлеуге деген көзқарасы екенін көрсетті. Амбиверттің әлеуметтік интеллектісі басқаларға қарағанда жоғары, өйткені эмоционалды интеллект екі жақты қамтиды: өзінің және басқа адамдардың эмоцияларын түсіну. Болашақта респонденттердің санын 354 студентке дейін арттыру арқылы негізгі зерттеу жүргізу жоспарлануда.

Түйін сөздер: гендер, эмоционалды интеллект, экстраверсия, интроверсия, факторлық талдау

Влияние гендера на уровень социального эмоционального интеллекта

Кредина А.¹, Кангалакова Д.², Бердеш Т.¹, Антонова М.¹

¹ *Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Алматы, Казахстан*

² *Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан*

Абстракт

Основная цель этого исследования заключалась в изучении социального эмоционального интеллекта у студентов-парней и студентов-девочек. Проводимое исследование является пилотным. Идея исследования состоит в том, чтобы выявить зависимость уровня социального эмоционального интеллекта от гендера и от возраста студентов. Социальный эмоциональный интеллект представлен тремя психологическими типами «экстравертами», «интровертами» и «амбивертами». Проводимый опрос проводился на базе Университета Международного бизнеса имени К.Сагадиева (Алматы, Казахстан) среди студентов уровня бакалавр. В течение одного месяца было собрано 65 анкет. Для ответов на вопросы использовалась шкала экстраверсии-интроверсии MMPI

(Minnesota Multiphasic Personality Inventory). В данной пилотной бумаге было поставлено три гипотезы, из которых две были опровергнуты, одна подтвердилась: Уровень социального эмоционального интеллекта экстраверсии не зависит от гендера и возраста студента. Далее в исследовании был использован Исследовательский факторный анализ (EFA) для проверки валидности построения теста. Результаты показали, что основными двумя факторами теста являются (1) факторы ориентированы на внутренние переживания студентов во время общения с другими людьми и (2) отношение студентов к публичным выступлениям. Социальный интеллект у амбиверта выше, чем у других, так как эмоциональный интеллект включает две стороны: понимание своих и чужих эмоций. В дальнейшем планируется проводить основное исследование с увеличением количества респондентов до 354 студентов.

Ключевые слова: гендер, эмоциональный интеллект, экстраверсия, интроверсия, факторный анализ

Introduction

The problem of human emotional culture has been relevant throughout the history of the development of human society. For this reason, one of the most important problems of gender studies is the study of differences in the field of emotional intelligence, defined as the ability to understand the relationship of a person, represented in emotions, and manage the emotional sphere based on intellectual analysis and synthesis.

The development of the concepts of emotional intelligence is actively carried out by foreign and domestic scientists. According to many researchers, emotional intelligence (EI) includes a number of abilities: accurate recognition of one's own and others' emotions, empathy, management of one's own and others' emotions, strategic use of emotions for motivation and problem solving. Accordingly, the higher the emotional intelligence, the more psychologically flexible the individual is. The main objective of the study is to determine the level of social emotional intelligence (the level of extraversion and introversion) among male and female students.

The predominance of one or another type of personality determines the level of contact of the individual with the social environment. For the first time such a definition of the psychological type of personality as extraversion and introversion was published by K. Jung in his works. Extraversion as a characteristic of individual differences is present in one form or another in most personality models and is associated with the type of emotional intelligence.

Research stages.

1) First you need to determine the questions that will be included in the questionnaire.

2) Next, make a survey by which it will be possible to determine the level of extraversion.

3) The next step is to collect data.

4) Statistical data processing: carrying out factor analysis.

The study presents the following hypotheses:

Hypothesis 1: The level of social emotional intelligence of extraversion directly depends on the person's age.

Hypothesis 2: The level of extraversion directly depends on the person's age.

Hypothesis 3: The level of social emotional intelligence of extraversion does not depend on the gender and age of the student.

Literature review

For the first time such a definition of the psychological type of personality as extraversion and introversion was published by K. Jung in his works. Extraversion is a socio-psychological property of a person that describes a tendency to a variety of social contacts, such as sociability, talkativeness and sociability, that is, an extrovert is more oriented not to the internal, but to the external world. The definition of "Extraversion" for the first time included the main features of an extrovert, such as sociability, ambition, career aspirations, assertiveness, sociability or contact, and many others (Jung, 2022). It can be seen that extroverts express themselves very easily, they are always focused on results, they love the crowd and the performance of various actions. Sometimes extroverts can feel lonely and empty when they are not in contact with the outside world.

Over time, the study of psychological types was supplemented by later researchers, among whom some singled out extraversion in the most successful people, who most likely had a high chance of procreation along with the risk of premature death. People of this type are prone to risk and may be more likely to find themselves in dangerous situations (Nestler & Goldbeck, 2011).

There are also such opposite quality factors of individual processes or integrative personality characteristics as introversion. This concept includes a focus on the inner world of a person, "field-dependence", the predominance of a rich inner world and expresses the creative abilities of a person (Gershuny et al., 2000).

The behavior of extroverts is very different from the behavior of introverts if these psychological types are "pure", i.e. have pronounced features. However, there are studies that show that "ambiverts" are the most common. This is a type of personality that contains a cross-mixing of two types of personality in men and women. An ambivert can act like an extrovert or introvert in various situations (Cai et al., 2016; Davidson, 2017; Grant, 2013).

The social intelligence of an ambivert is higher than that of others, since emotional intelligence includes two sides: understanding one's own and other people's emotions. Also, the management of emotions of one's own and others, respectively. Moreover, to determine the level of EI scales and subscales that help determine reflection. A certain level of reflexivity is formed in students during their studies at the university: there is a tendency to increase reflexivity from the 1st to the 5th year (Paulauskaite et al., 2022).

The article considers the results of domestic and foreign studies of emotional intelligence among representatives of different sexes. Based on the analysis of the data from these studies, it was found that the overall level of emotional intelligence of men and women (boys and girls, boys and girls) differs slightly, but there are differences in individual components of emotional intelligence. The author concludes that the results of

such studies largely depend on study design, sample size, and other factors. The author also comes to the conclusion that most of the emotional differences between men and women, traditionally associated with the biology of sex, are in fact the result of male and female gender socialization (Zorina, 2021).

Issues relating to the psychological differences between men and women are actively discussed in society. In the modern world, the status of a man and a woman is determined not only by the corresponding physiological characteristics, but also by certain gender roles, which include a set of social norms that determine desirable types of behavior depending on the gender of the individual. In addition, today the socially acceptable image of men and women in the public environment is undergoing major changes. This article highlights the gender aspect of the manifestation of emotional intelligence (Gavrilenko, 2021).

Other scientists present the results of an empirical study of the level of emotional intelligence of psychology students enrolled in different courses. The article discusses not only emotional intelligence in terms of the level of its development among students in different courses of study, but also the subjective perception of young people about their own emotional intelligence and about the emotional intelligence of the immediate social environment (family, friends, teachers) (Klenova, 2018).

Of course, the main studies have previously looked at clinic patients or representatives of various professions, without considering the gender issue (Chou et al., 2017; Cormack et al., 2000; Moore & George, 2011). For example, some internal social intelligence factors associated with personality - Extraversion, Openness/Intelligence, Consciousness, and Pleasantness - are associated with a higher awareness of the need for spiritual care among mental health nurses (Han et al., 2022).

In this paper, such a gap will be filled by studying this type of social emotional intelligence among business university students. The gender factor will also be taken into account during the study.

Methodology

When compiling questions, questions from the questionnaire of Mishkevich A.M. (2019), which helped to draw up a psychological portrait of the student, namely the type of human temperament. Basically, the author used a questionnaire to study the relationship between extraversion and other phenomena that influenced the main patterns of people's behavior in society.

The survey was conducted on the basis of the University of International Business named after K. Sagadiev (Almaty, Kazakhstan) among students of the bachelor's level. Since about 4,500 students study at the university, it is planned to conduct a survey among 354 students in order to determine the level of emotional social intelligence. At this stage, 65 questionnaires were collected within one month, which is 20% of the planned number and allows you to do a pilot study in advance. A total of 65 respondents completed the survey. Among them, 34 male students and 31 female students. Table 1 below shows the questionnaire.

Table 1. Questionnaire

Code	Questions
<i>General questions</i>	
<i>Gender</i>	1-Male; 2-Female
<i>Age</i>	16-18; 19-20; 20-25; 25-30
<i>Special questions</i>	
Q1	Can you be called a calm and reserved person?
Q2	Are you a very talkative person?
Q3	Do you like meeting new people?
Q4	Do you usually take the initiative when meeting new people?
Q5	Do you like a lot of fuss and excitement around you?
Q6	Will you go to a noisy party with a lot of people?
Q7	Do you feel comfortable being in unfamiliar company?

B The questionnaire contains seven questions divided into two blocks: *General questions*, which reflect the proposed hypotheses, and *Special questions*. The second block is represented by two responses: yes (coded 1) and no (coded 2). This extraversion-introversion scale is present in MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory), CPI (California Psychological Inventory) and other significant methods (Moore & George, 2011).

Gender is represented by two options: 1-Male; 2-Female, and Age is divided into four groups (*16-18 years old=1; 19-20 years old=2; 20-25 years old=3; 25-30 years old=4*). The table below shows the answer keys for determining the type of personality.

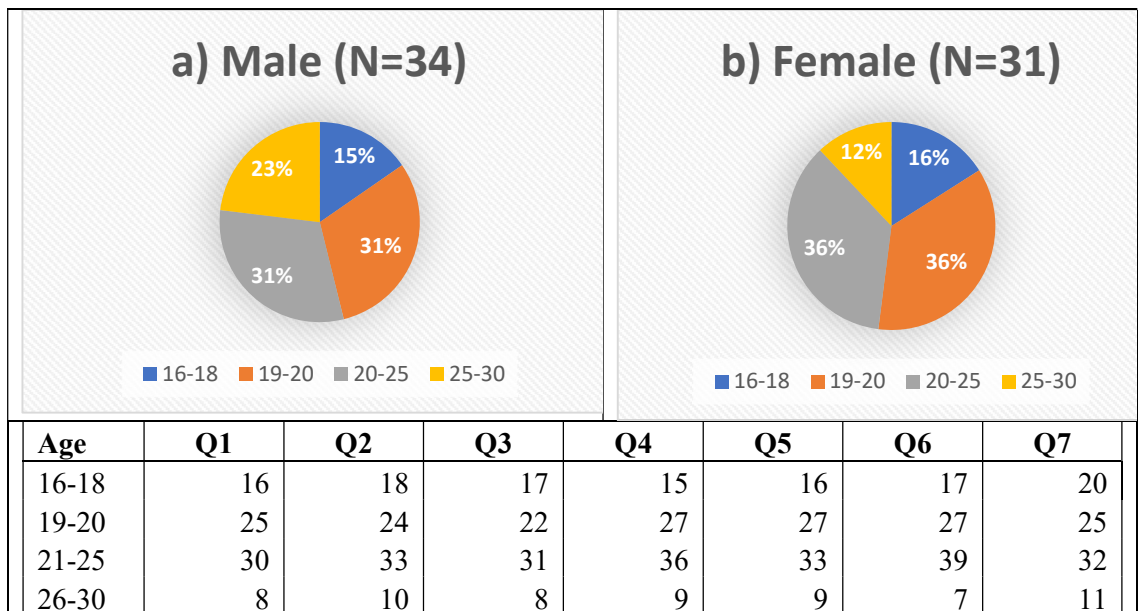
Table 2. Key responses to the online questionnaire.

Тип личности	Answer	Question	Answer	Тип личности
Introvert	No -2	Q1	Yes - 1	Extrovert
	Yes - 1	Q2	No - 2	
	Yes - 1	Q3	No - 2	
	Yes - 1	Q4	No - 2	
	Yes - 1	Q5	No - 2	
	Yes - 1	Q6	No - 2	
	Yes - 1	Q7	No - 2	

Answers were provided by all respondents (there were no missing questions). If the respondent answers according to this key, then his social personality type can be attributed to an extrovert or introvert. Table 2 and Figures 1 and 2 below show the distribution of responses to questions by age.

Table 2. Distribution of respondents' answers by age.

The table shows that most of the respondents to all the questions are senior students who are included in the third age group: 21-25 years old. The survey also shows that male respondents aged 19-20 and 20-25 years old make up the same number, and the smallest percentage is male respondents aged 16-18 years. Female respondents aged 19-20 and 20-25 make up the same percentage, i.e. 36%, with the smallest percentage being female respondents aged 25-30.

Of the submitted questionnaires, only 5 showed the type of answer "Extrovert". Of these, three are boys and two are girls. Three of the students are in the second age group (19-20 years old), one in the third (20-25) and one in the fourth (25-30 years). This is a positive indicator of social emotional intelligence, because such people are often more cheerful, positive, open to the world and luck. Society cannot exist without such people. They are most often motivated to succeed and get along better in a team.

The psychological type "introvert" is a person focused on his own inner world; psychological character of a self-absorbed personality. It should be noted that this type of personality was completely absent, which indicates the presence of a large number of the mixed type "ambivert" (60 students of both gender). The conclusion that can be drawn from the data obtained is that correlation analysis is carried out if there are at least 30 observations. Since pure personality types do not make up this number, correlation analysis cannot be applied. Therefore, further factor analysis was carried out, the results of which are presented in Table 3 below.

Table 3. KMO and Bartlett's Test

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,514
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	17,783
	df	10
	Sig.	,059

The calculations were carried out in the IBM SPSS Statistics program. As can be seen from the table, the results of the Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy are more than 0.5, which, according to the Chaddock scale, shows the presence of a correlation. This means that the presented model works (significant). It is important to note that when all 7 questions were analyzed by the program, the first coefficients were less than 0.5. Therefore, logically, questions Q2 and Q3 were removed.

Table 4. Rotated Component Matrix (Rotation converged in 3 iterations).

№ of questions	Component		Question
	1	2	
Q5	,833		Do you like a lot of fuss and excitement around you?
Q4	,809		Do you usually take the initiative when meeting new people?
Q1		,703	Can you be called a calm and reserved person?
Q7		,579	Will you go to a noisy party with a lot of people?
Q6		,558	Do you feel comfortable being in unfamiliar company?

Note: Extraction Method: Principal Component Analysis.

The rotation method was Varimax with Kaiser Normalization was a rotated component matrix. As you can see, the program broke all the questions into two factors. The first factor includes the following questions: Q4 and Q5. The second factor includes other questions Q1, Q6 and Q7.

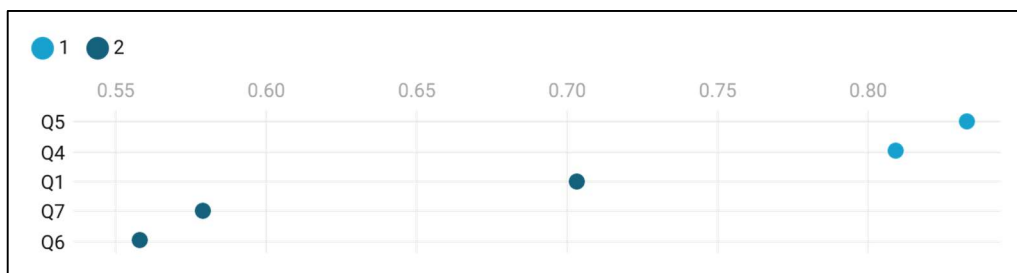

Figure 1 - Factors obtained as a result of the study.

Logically, the first factor can be correlated with the internal experiences of students who find themselves in a new situation, meet new people, get to know people and, based on the situation, plan their behavior. The second factor rather concerns the student's behavior in public: speaking on stage, in front of classmates, handing over educational material and similar public situations.

Results. This pilot study allowed us to solve the following tasks:

(1) To test the hypotheses, it was planned to use correlation to determine the influence of gender and age on the level of internal social emotional intelligence. In this case, out of 65 respondents, only 5 people were a pure psychological type - an "extrovert". This is 8%. The pure type of "introvert" as a result of the survey was not identified. This means that most students are "ambiverts" and have psychological flexibility and high emotional intelligence.

(2) The two-choice scale will be replaced in the future by the five-choice Likert scale.

(3) Factor analysis also revealed two main factors in the behavior of ambivert students. These two factors are focused on the internal experiences of students during communication with other people and the attitude of students to public speaking.

(4) It is planned to increase the questionnaire to the number of 15 questions, which will be narrower and will be aimed at studying emotional intelligence, which reflects the behavior of students during the performance in primary and senior courses.

Thus, the following hypotheses are concluded:

Hypothesis 1: The level of social emotional intelligence of extraversion directly depends on the age of a person – it is rejected.

Hypothesis 2: The level of extraversion directly depends on the age of a person – it is rejected.

Hypothesis 3: The level of social emotional intelligence of extraversion does not depend on the gender and age of the student – it is accepted.

Conclusion

Summarizing the data obtained, we can say that the specifics of contact with the outside world at the level of perception and at the social level differently affect the manifestation of intellectual creative abilities and, possibly, their formation.

The ability to recognize and manage one's own emotions and the emotions of other people, the ability to empathize are necessary professionally significant qualities. Universities are interested in the development of emotional intelligence in students, since the level of EI has a positive effect on the manifestation of professional qualities in any specialty.

As a result of the study, the third hypothesis was confirmed, the leading factors of emotional intelligence in boys and girls were identified, and a qualitative description of the structure of emotional intelligence was given. The study expands the understanding of the specifics and gender differences in emotional intelligence in older adolescence. The results obtained can be applied in developmental psychological counseling, in correctional and developmental work with adolescents; on their basis, recommendations can be formulated for the development of emotional intelligence of adolescents depending on gender.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Priorities and mechanisms for inclusive regional development of Kazakhstan in the context of overcoming the economic downturn" (ИРП АР09259004).

References

1. Cai, A., Lou, Y., Long, Q., & Yuan, J. (2016). The Sex Differences in Regulating Unpleasant Emotion by Expressive Suppression: Extraversion Matters. *Front Psychol*, 7, 1011. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01011>
2. Chou, Y. C., Palmer, S. B., Wehmeyer, M. L., & Skorupski, W. P. (2017).

Comparison of self-determination of students with disabilities: multivariate and discriminant function analyses. *J Intellect Disabil Res*, 61(2), 144-154. <https://doi.org/10.1111/jir.12297>

3. Cormack, K. F., Brown, A. C., & Hastings, R. P. (2000). Behavioural and emotional difficulties in students attending schools for children and adolescents with severe intellectual disability. *J Intellect Disabil Res*, 44 (Pt 2), 124-129. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.2000.00251.x>

4. Davidson, I. J. (2017). The ambivert: A failed attempt at a normal personality. *J Hist Behav Sci*, 53(4), 313-331. <https://doi.org/10.1002/jhbs.21868>

5. Gavrilenko, A. I. (2021). FEATURES OF THE MANIFESTATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE: GENDER ASPECT. *Psychology and Pedagogy in Crimea: Ways of Development*, (2), 52-61

6. Gershuny, B. S., Sher, K. J., Rossy, L., & Bishop, A. K. (2000). Distinguishing manifestations of anxiety: how do personality traits of compulsive checkers differ from other anxious individuals? *Behav Res Ther*, 38(3), 229-241. [https://doi.org/10.1016/s0005-7967\(99\)00039-x](https://doi.org/10.1016/s0005-7967(99)00039-x)

7. Grant, A. M. (2013). Rethinking the extraverted sales ideal: the ambivert advantage. *Psychol Sci*, 24(6), 1024-1030. <https://doi.org/10.1177/0956797612463706>

8. Han, K. H., Sun, C. K., Cheng, Y. S., Chung, W., & Kao, C. C. (2022). Impacts of extrinsic and intrinsic factors on psychiatric nurses' spiritual care attitudes. *J Psychiatr Ment Health Nurs*. <https://doi.org/10.1111/jpm.12878>

9. Jung, K. (2022). *Psychological types*. liters.

10. Klenova, M. A. (2018). Dynamics of development of emotional intelligence in university students. *News of the Saratov University. New series. Series Acmeology of education. Developmental Psychology*, 7(2), 176-182

11. Mishkevich, A. M. (2019). Extraversion in different theories of personality. *Penza Psychological Bulletin*, (1), 52-69.

12. Moore, D. G., & George, R. (2011). ACORNS: a tool for the visualisation and modelling of atypical development. *J Intellect Disabil Res*, 55(10), 956-972. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2011.01471.x>

13. Nestler, J., & Goldbeck, L. (2011). A pilot study of social competence group training for adolescents with borderline intellectual functioning and emotional and behavioural problems (SCT-ABI). *J Intellect Disabil Res*, 55(2), 231-241. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2010.01369.x>

14. Nettle, D. (2005). An evolutionary approach to the extraversion continuum. *Evolution and Human Behavior*, 26(4), 363-373

15. Paulauskaite, L., Rivas, C., Paris, A., & Totsika, V. (2022). A systematic review of relationships and sex education outcomes for students with intellectual disability reported in the international literature. *J Intellect Disabil Res*, 66(7), 577-616. <https://doi.org/10.1111/jir.12952>

16. Zorina, N. N. (2021). GENDER ASPECT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE. *The Human Factor: Social Psychologist*, (1), 203-217.

Information about the authors

*Anna A. Kredina – PhD student, University of International Business named after Sagadiyev K., Almaty, Kazakhstan. E-mail: anna.kredina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2727>

Dana M. Kangalakova - Correspondent author, PhD, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>

Tagzhan Berdesh - student, University of International Business named after Sagadiyev K., Almaty, Kazakhstan. E-mail: berdesh.togzhan@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-7158>

Margarita Antonova – student, University of International Business named after Sagadiyev K., Almaty, Kazakhstan. E-mail: rita.antonova.2002@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8957-1480>

Авторлар туралы әліметтер

*Кредина А.А. – PhD докторант, Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Абая 8А, Алматы, Казахстан. E-mail: anna.kredina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2727>

Кангалакова Д.М. - Хат-хабаршы авторы, PhD, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>

Бердеш Т. – студент, Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Алматы, Казахстан. E-mail: berdesh.togzhan@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-7158>

Антонова М. – студент, Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Алматы, Казахстан. E-mail: rita.antonova.2002@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8957-1480>

Сведения об авторах

*Кредина А.А. – корреспондирующий автор, PhD докторант, Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Алматы, Казахстан. E-mail: anna.kredina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2727>

Кангалакова Д.М. – PhD, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>

Бердеш Т. – студент, Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Алматы, Казахстан. E-mail: berdesh.togzhan@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-7158>

Антонова М. – студент, Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева, Алматы, Казахстан. E-mail: rita.antonova.2002@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8957-1480>

Infrastructural Assessment of Agricultural Production of Kazakhstan at the Regional Level

Azaiza T. Mergenbayeva¹, Gulzhanar I. Abdikerimova^{1*}, Nurgul Turganbayeva¹

¹ M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract

The most significant pattern characteristic of this set of industries, as a system, is their technological interaction, each of the industries acts as a supplier of raw materials and/or a sales market (multi–raw material system), which allows us to consider the overall system as a complex socio-economic and at the same time spatial phenomenon with multiple characteristics, the study of which involves taking into account the interrelationships between a variety of factors and phenomena, which makes it possible to apply an institutional approach to it, the main purpose of which is – exploring these connections. The paper puts forward and verifies the hypothesis that the basis of each of the industries is the activity of their economic entities, the interaction between which, according to the theory of institutionalism, is regulated by a set of norms and rules and organizations and institutions that control their implementation. The purpose of the work is to assess the infrastructure of agricultural territories as one of the most important factors in creating a food hub. The authors evaluated the data on the social and industrial infrastructure of agro-industrial territories. The article considers the functional efficiency of social infrastructure, economic indicators of the development of the production infrastructure of agricultural territories, the quality of life of the population of rural territories. The novelty of the results obtained consists of identifying the problems of the development of infrastructure indicators and ways to solve them in the short term. The results of the study can be used to develop directions for the integrated development of the food hub, food security of the country as a whole, and improving the well-being of the rural population.

Keywords: agricultural production, social infrastructure, economic indicators, functional efficiency, factors.

Инфраструктурная оценка сельскохозяйственного производства Казахстана на региональном уровне

Мергенбаева А.Т.¹, Абдикеримова Г.И.^{1*}, Турганбаева Н.¹

¹ Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

Аннотация

Наиболее значимой закономерностью, характерной для данной совокупности отраслей, как системы, является их технологическое взаимодействие, каждая из отраслей выступает для смежников и/или поставщиком сырья и/или – рынком сбыта (мульти-сырьевая система), что позволяет рассматривать общую систему как сложное социально-экономическое и одновременно – пространственное явление, обладающее множеством характеристик, изучение которых предполагает учет взаимосвязей между множеством факторов и явлений, что позволяет применить к ней институциональный подход, основное предназначение которого – исследование этих связей. В работе выдвигается и проверяется гипотеза о том, основу каждой из отраслей составляет деятельность входящих в них экономических субъектов, взаимодействие между которыми, согласно теории институционализма, регулируется совокупностью норм и правил и контролирующих их выполнение организаций, и учреждений. Цель работы – провести оценку инфраструктуры сельскохозяйственных территорий, как один из важнейших факторов создания продуктового хаба. Авторами проведена оценка данных социальной и производственной инфраструктуры агропромышленных территорий. В статье рассмотрены функциональная эффективность социальной инфраструктуры, экономические показатели развития производственной инфраструктуры сельскохозяйственных территорий, качество жизни населения сельских территорий. Новизна полученных результатов состоит в выявлении проблем развития инфраструктурных показателей и пути их решения в краткосрочном периоде. Результаты исследования могут быть использованы при разработке направлений комплексного развития продуктового хаба, продовольственной безопасности страны в целом и повышение благосостояния сельского населения.

Ключевые слова: аграрное производство, социальная инфраструктура, экономические показатели, функциональная эффективность, факторы

Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісін өңірлік деңгейде инфрақұрылымдық бағалау

Мергенбаева А.Т.¹, Абдикеримова Г.И.^{1*}, Турганбаева Н.¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан

Түйін

Жүйе ретінде салалардың осы жиынтығына тән ең маңызды заңдылық олардың технологиялық өзара әрекеттесуі болып табылады, салалардың әрқайсысы іргелес және/немесе шикізат жеткізушісі және/немесе – сату нарығы (көп шикізат жүйесі) ретінде әрекет етеді, бұл жалпы жүйені күрделі әлеуметтік-экономикалық және сонымен бірге кеңістіктік құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. зерттеу көптеген факторлар мен құбылыстар арасындағы

қатынастарды ескеруді көздейтін сипаттамалар, бұл оған институционалдық тәсілді қолдануға мүмкіндік береді, оның негізгі мақсаты – осы байланыстарды зерттеу. Жұмыста әр саланың негізі олардың құрамына кіретін экономикалық субъектілердің қызметі екендігі туралы гипотеза ұсынылады және тексеріледі, олардың өзара әрекеттесуі институционализм теориясына сәйкес нормалар мен ережелер жиынтығымен реттеледі және олардың орындалуын бақылайды ұйымдар мен мекемелер. Жұмыстың мақсаты-азық-түлік хабын құрудың маңызды факторларының бірі ретінде ауыл шаруашылығы аумақтарының инфрақұрылымын бағалау. Авторлар агроөнеркәсіптік аумақтардың әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымының деректерін бағалады. Мақалада әлеуметтік инфрақұрылымның функционалдық тиімділігі, ауыл шаруашылығы аумақтарының өндірістік инфрақұрылымының экономикалық дамуы, ауылдық аумақтар халқының өмір сүру сапасы қарастырылған. Алынған нәтижелердің жаңалығы инфрақұрылымдық көрсеткіштерді дамыту проблемаларын және оларды қысқа мерзімде шешу жолдарын анықтаудан тұрады. Зерттеу нәтижелері азық-түлік хабын, тұтастай алғанда елдің азық-түлік қауіпсіздігін кешенді дамыту және ауыл халқының әл-ауқатын арттыру бағыттарын әзірлеу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: аграрлық өндіріс, әлеуметтік инфрақұрылым, экономикалық көрсеткіштер, функционалдық тиімділік, факторлар

Кіріспе

Барлық заманауи талаптарға жауап беретін мемлекеттік қызметшілердің кәсіби корпусымен мемлекеттік қызметтің тиімді жүйесін құру елдің тұрақты дамуы үшін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Болашақ ұрпақтың мүдделеріне нұқсан келтірмей, бүгінгі таңда адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруды, тұрақты дамудың нақты пайымы шеңберінде саяси шешімдерді интеграцияланған қабылдау үшін жаңа басқару дағдыларын дамытуды талап етеді.

Тұрақты даму жолымен табысты жүріп жатқан елдер мемлекеттік қызмет жүйесін әл-ауқат қоғамын құру үшін трансформациялық өзгерістер генераторына шебер түрлендіреді.

Мемлекеттік қызмет органдарын реформалаудың халықаралық алаңы ретінде өңірлік хаб құруды мемлекеттік қызмет істері агенттігі және Қазақстандағы БҰҰ Даму бағдарламасы мынадай қағидаттар негізінде бастамашылық етті:

- Өңірлік ынтымақтастық желілері қатысушы елдердің мемлекеттік қызметінің тиімділігін арттыруға көмектеседі;

- Өңірлік хаб өңірлік ынтымақтастық пен ақпарат алмасудың құрылымы ретінде барлық қатысушы тараптар үшін бірыңғай жұмыс алаңына айналады.

Соңғы онжылдықтардағы ТМД елдерінің даму тәжірибесі мемлекеттік қызмет саласындағы реформалардың тұрақты нәтижелеріне қол жеткізу тек заңнамалық негіздерді құруға және мемлекеттік қоғамдық талқылауларды жүргізуге ғана байланысты емес екенін көрсетті; реформалардың табыстылығы сондай-ақ «мемлекеттік қызметті жетілдіру орталықтары» деп аталатындарды

ұйымдастыру арқылы мемлекеттік қызметті дамыту деңгейі ұқсас елдермен әлеуетті айтарлықтай дамытуды, білімді неғұрлым жан-жақты басқаруды және тәжірибе алмасуды талап етеді қызметтер.

Соңғы жылдары зерттеушілердің саны артып келе жатқандықтан, көп үлгілі болу аймақтық дамудың белгілі бір артықшылықтарын тудырады, әсіресе ауылшаруашылық мамандығы бар аймақтар үшін.

Көп қатпарлылық әлеуетін зерттеуге ерекше назар аударудың тағы бір себебі- азық-түлік өнімдерін импортты алмастырудың негізгі құралдары мезо деңгейінде шоғырланған, мұнда ауыл шаруашылығы өнімдерінің 90%-дан астамы индустрияға дейінгі технологиялық құрылымдар шеңберінде перифериялық аумақтарда өндіріледі.

Жоба мәселелері бойынша әдебиеттерге шолу

Өңірлік ауыл шаруашылығын дамытудың негізгі факторларын, оның ішінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді зерделеу кез келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Бұл осы мәселеге деген қызығушылықты түсіндіре алады.

Осы проблемаларды және оның тиімділігіне қол жеткізу жолдарын шетелдік зерттеушілердің арасында Д.Х. Холбен, М. Р. Тейлор, Х. К. Селигман (АҚШ); Е. Барбер, С. Деверо, Дж. Конуэй, С.Максвелл (Англия); А. Алинови, Л. Руссо, П. Пингали (Италия); Н. А. Апсалямова, А. А. Кайгородцева, М. Е. Казембаева, А. Сатыбалдина, Г. Сұлтанбекову, Е. И. Кендұх (Қазақстан Республикасы); Ж. А. Асылбеков, А. А. Алиев, С. С. Бекенов, А. С. Жаныбекова (Қырғызстан); В.Г. Гусакова, В. И. Дегтяревич, З. М. Ильина, А. Ю. Смеян, О. В. Стещиц (Беларусь Республикасы); Н. Н. Бурдейна, И. А. Крюкову, И. Лизан, Я. С. Полтавец, П. Сименко (Украина). Азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері бойынша Ресейлік басылымдардың ішінде А.И. Алтухов, Р. Р. Гумеров, А. И. Костяев, В. В. Милосердов, А. М. Никулин, п. м. Першукевич, Т. Ф. Рябова, Е. В. Серова, И. В. Троцук, В. Я. Ұзун, И. Г. Ушачев, О. К. Филатов, Н.И. Шагайдтар және басқалар.

Бұл мәселелерді зерттеумен Қазақстанның (АӨК экономика және ауылдық аумақтарды дамыту институты «ҚазАгроИнновация» АҚ) және басқа да елдердің ғылыми ұжымдары айналысады.

Алайда, біздің ойымызша, ұжымдық монографияда қамтылған мәселелер бойынша зерттеу тақырыптары мен жарияланымдарының алуан түрлілігімен бірқатар мәселелерді бағалау мен практикалық шешудің әр түрлі авторлары қарастырған тәсілдерінде жалпы және жеке бөлектеу өте қиын.

Нарық жағдайындағы аграрлық өндіріс негізінен өңдеу өнеркәсібі үшін дайындық кезеңі болып табылады.

Осыған байланысты бұрын тек аграрлық салада орындалған кейбір технологиялық функциялар бөлініп, өз функционалдығын тиісті сауда, өнеркәсіптік және сервистік қызметтер мен инфрақұрылым деп аталатын салаларда алды.

Өз кезегінде, одан әрі трансформация аграрлық салаға қызмет көрсетуден және айырбастаудың әртүрлі функцияларын орындаудан, негізінен еңбек пен

өндірісті ұйымдастыруды ғана емес, сонымен қатар шаруашылық жүргізу тетігін де өзгертетін өндірістік, кешенді техникалық-технологиялық, ақпараттық және басқа ресурстарды құруға және жеткізуге көшуге мүмкіндік берді.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеулерде экономикалық зерттеулердің әдістері мен әдістерінің жиынтығы қолданылады, олардың жиынтығы мен ерекшеліктері жүйелік тәсілдің талаптарына сәйкес келеді. Зерттеуде функционалды және құрылымдық талдауды, маркетингтік зерттеулерді және т. б. теориялық және эмпирикалық жалпылау әдістері қолданылады.

Нәтижелер

Нарықтық экономика жағдайында аграрлық өндіріс қайта өңдеу өнеркәсібі үшін белгілі бір шикізат қосымшасына айналады, бұл АӨК инфрақұрылымының тұжырымдамасын үлкен мәселеге қояды және бұл оны инфрақұрылым болып табылатын қызметтер мен салалар жүйесінен шығарады. Инфрақұрылым өндіріс процесінің дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік жағдайларды да, экономикалық жағдайларды да қамтуы керек екендігімен келісу керек [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Көбею тиімділігінің өсуіне жалпы жағдай жасау инфрақұрылымның негізгі функцияларының бірі болып табылады. Әдетте, инфрақұрылымдық кешенде мұндай өнім жасалмайды, оның негізгі өнімі қызметтер болып табылады, осыған байланысты инфрақұрылымдық қызмет көрсету саласында қалыптасатын әсер мен нәтижені анықтау, сапалы білдіру кезінде қиындықтар туындайды [7].

Инфрақұрылым АӨК қызмет көрсететін барлық ұйымдар мен кәсіпорындарды қамтиды. Олар адамдардың өмірі мен өндірісінің дамуына жалпы жағдай жасайды. Инфрақұрылым біртұтас жүйе ретінде өзінің мақсаты бойынша әлеуметтік және өндірістік болып бөлінеді.

Әлеуметтік инфрақұрылымға: білім беру, білім беру, ғылым органдары, мектепке дейінгі мекемелер; спорт, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау мекемелері; қоғамдық тамақтану және бөлшек сауда; тұрғын үй-коммуналдық-тұрмыстық шаруашылық; байланыс және қоғамдық көлік; еңбек қауіпсіздігін қорғау және техника қызметі, ақпараттық қызмет кіреді.

Әлеуметтік инфрақұрылымның міндетіне қалыпты өмір сүруді қамтамасыз ету, жұмыс күшін шоғырландыру және молайту кіреді.

Агроөнеркәсіптік кешеннің әлеуметтік инфрақұрылымының функционалды тиімділігі оның жұмысшыларының өмір сүру деңгейінің жоғарылауынан және еңбек өнімділігінің өсуінен көрінеді.

Өндірістік инфрақұрылым жүйесіне аграрлық өнімді дайындау және материалдық-техникалық қамтамасыз ету жүйелері, қойма шаруашылығы және тоңазытқыш, элеватор, материалдық-техникалық қызмет көрсету, көлік және коммуникациялар, өнімді тұтынушыға жеткізу жүйесі (көтерме базалар, тарату тоңазытқыштары және т. б.) енгізілген.

Өндірістік инфрақұрылымның міндеті аграрлық кәсіпорындардың қалыпты

жұмыс істеуін қамтамасыз ету және оларға тән емес функциялардан босату, өз күш-жігерін негізгі қызметке шоғырландыру болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешеннің өндірістік құрылымы көбею процесінің барлық кезеңдерінің өзара байланысын жасайды: өндіріс, тарату, айырбастау және тұтыну. Өндірістік инфрақұрылымның функционалдық тиімділігі өндірісті ұлғайту, аграрлық өнімнің ысырабын жою және оның сапасын сақтау болып табылады.

Әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымдар аграрлық өндірістің барлық кезеңдеріне қызмет ететіндігінің айқын дәлелі бар. Осыған байланысты олардың АӨК қарқындылығы мен тиімділігін арттырудағы рөлі үнемі өсіп келеді.

Кеңейтілген аграрлық өндірісте, нарықтық қатынастар жағдайында агроөнеркәсіптік кешеннің өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымы объектілерінің сапалық және сандық жағдайы маңызды рөл атқарады, өйткені оларды пайдалану қоғам үшін шекті жеке пайдадан асатын сыртқы артықшылықтармен толықтырылады [8].

Сонымен қатар А. Пезенти бұл туралы айтты «...капитализм мемлекеттен талап ететін классикалық инвестициялар өздерінің объектісі ретінде «қоғамдық жұмыстарға» ие болуы керек, яғни қазіргі кезде «инфрақұрылым» деп аталатын жағдайлар жиынтығын қалыптастыру (жерге орналастыру, жол желісі және т. б.). Бұл жұмыстар кәсіпорындардың үстеме шығындарын азайтуға мүмкіндік береді, осылайша олар жұмыс істейтін экономикалық ортаны жақсартады және капитал айналымы процесін жеңілдетеді...» [9].

1-кесте ауылдық жерлерде экономикалық белсенді халық санының 2015 жылмен салыстырғанда 2020 жылы 7% - ға төмендегенін, оның ішінде аяқталмаған жоғары білімі бар халық санының 88,5% – ға, бастауыш кәсіптік білімі-57,6% - ға, жалпы орта білімі-20,4% - ға төмендегенін көрсетеді%.

Кесте 1 - Білім деңгейі бойынша ауылдық экономикалық белсенді халық, мың адам

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 ж 2015 ж қарай, %
Экономикалық белсенді халық - барлығы	4018,0	3916,3	3838,4	3792,5	3748,4	3739,2	- 6,9
олардың ішінде білімі бар:							
жоғары	727,2	796,2	800,6	832,35	859,6	886,9	22
аяқталмаған жоғары	161,2	60,7	49,9	21,15	19,6	18,4	-88,5
кәсіптік орта (арнайы)	1127,7	1279,2	1204,1	1297,6	1304,3	1342,0	19
бастапқы кәсіби	337,2	229,0	218,4	167,8	153,4	142,7	- 57,6
орташа жалпы	1586,1	1449,8	1464,4	1381,1	1321,8	1262,6	- 20,4
негізгі жалпы	74,0	94,8	94,9	87,2	84,7	82,1	11
бастапқы жалпы	4,6	6,5	6,1	5,3	4,9	4,5	- 2,17

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Сонымен қатар, жоғары білімі бар экономикалық белсенді халық саны 22% – ға, орта кәсіптік білімі 19% - ға артқанын атап өткен жөн. Ауылдық жерлерде

экономикалық белсенді халық санының азаюы ауылдағы жұмыссыздықтың өсуіне, жалпы инфрақұрылымның нашарлауына байланысты.

Ауылдық жерлерде экономикалық белсенді халық санының азаюы ауылдағы жұмыссыздықтың өсуіне, жалпы инфрақұрылымның нашарлауына байланысты (2-кесте).

Кесте 2 - Білім деңгейі бойынша ауылдық экономикалық белсенді халық, мың адам

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 жыл 2015 жылға қарай, %
Халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету, бір адамға шаққанда шаршы метр - барлығы	20,9	21,0	20,8	20,9	20,9	21,0	0,5
оның ішінде:							
қалалық жер	23,7	23,8	23,3	23,4	23,4	23,4	-1,3
ауылдық жерлер	17,4	17,6	17,6	17,7	17,9	18,0	3,4

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

2-кесте ауылдың жалпы ауданының жан басына шаққанда 3,4% - ға ұлғаюын көрсетеді. Алайда, бұл ұлғаю ауыл тұрғындарының ауылдан қалаға көші-қонына байланысты, бірақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 13 қарашадағы №746 қаулысымен бекітілген «Еңбек» нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы енгізіле бастаған кезде аграрлық саясаттың оң бағыттарын атап өтуге болады, сондай-ақ тұрғын үй ғимараттарының құрылысы ұлғайды. 3-кестеде көрсетілгендей.

Кесте 3 - Білім деңгейі бойынша ауылдық экономикалық белсенді халық, мың адам

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 жыл 2015 жылға қарай, %
Пайдалануға берілген тұрғын үйлердің жалпы ауданы, барлығы	6844	7516	8940	9875	10930	11986	5142
ауылдық жерлерде	2063	2044	2440	2450	2573	2695	632
қаражат есебінен:							
мемлекеттік кәсіпорындар мен ұйымдар, барлығы	1242	1385	1446	1555	1653	1751	509
ауылдық жерлерде	109	87	100	93	90	87	-22
мемлекеттік емес кәсіпорындар мен ұйымдар, барлығы	5602	6 131	7494	8124	8963	9803	4201
ауылдық жерлерде	1954	1 957	2340	2387	2530	2674	720

енгізілген тұрғын үйлердің жалпы алаңынан:							
жеке құрылыс салушылар, барлығы	3587	3785	4400	4559	4858	5158	1571
оның ішінде:							
ауылдық жерлерде	1749	1752	2119	2127	2242	2357	608

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

4-кестеде көлік түрлері бойынша (теміржол және автомобиль) жүк айналымы 2020 жылы 2015 жылмен салыстырғанда 609,7 млн. тоннаға айтарлықтай өскенін көрсетеді.

Кесте 4 - Көлік түрлері бойынша жүктерді тасымалдау және жүк айналымы млн. тонна

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 жыл 2015 жылға қарай, %
Көліктің барлық түрлері	3508,0	3749,8	3733,8	3890,7	4004,2	4117,7	609,7
оның ішінде:							
теміржол	293,7	390,7	341,4	420,6	463,0	505,4	211,7
автокөлік	2983,4	3129,1	3174,0	3309,3	3418,5	3527,7	544,3

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Қазіргі уақытта аграрлық шаруашылықты өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым объектілерімен қамтамасыз ету деңгейі өте төмен болып қалуда.

Ауылда телефон байланысы мен автожолдардың болмауына байланысты емдеу мекемелерінің желісі азаяды, бұл медициналық көмек көрсетуді қиындатады. Медициналық көмектің дағдарыстық жағдайы халықтың өмір сүру ұзақтығына әсер етеді.

5-кестенің деректері ауыл тұрғындарын Денсаулық сақтау қызметтерімен қамтамасыз етудің нашарлауын растайды.

Кесте 5 - Денсаулық сақтаудың негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 жыл 2015 жылға қарай, %
Барлық мамандықтағы дәрігерлердің саны, адам	66,0	68,9	69,7	71,0	73,1	74,8	13,3
Орта медициналық персоналдың саны, адам	169,6	160,1	163,9	174,7	169,3	169,9	0,18
Аурухана ұйымдарының саны, бірлік	995	911	901	897	874	862	-13,4

Аурухана төсектерінің саны, мың	107,5	105,2	102,5	98,9	95,5	92,1	-14,3
Ауру балаларға арналған төсек саны, мыңдаған	18,3	18,6	18,6	17,8	17,8	17,5	-4,4

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

6-кесте ауылдық жерлердегі телефон желілері санының 133,9% - ға азайғанын көрсетеді. Бұл төмендеу мемлекетте ауылдық аумақтарда интернет жүргізу бойынша жүргізіліп жатқан саясатқа байланысты.

Кесте 6 - Ауылдық жерлерде тіркелген телефон желілерінің саны

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 жыл 2015 жылға қарай, %
Қазақстан Республикасы, мың бірлік	1214,6	1191,8	1104,0	1138,9	1102,6	1080,7	- 133,9

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Тұрғын үй қорын абаттандыру айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ. 7-кестенің деректері бойынша сумен жабдықтаумен жабдықталған ауылдық тұрғын үй қорының жалпы ауданының үлес салмағы 2020 жылы 2015 жылмен салыстырғанда небәрі 36% – ға, газбен – 1,7% - ға, ал орталық жылытумен-0,9% - ға, орталық ыстық сумен жабдықтаумен-0,4% - ға ұлғайды.

Кесте 7- Тұрғын үй қорын абаттандыру, %

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқулар 2020 жыл 2015 жылға қарай, %
Жабдықталған ауылдық тұрғын үй қорының жалпы алаңының үлес салмағы:							
Сумен жабдықтау	93,5	96,2	96,3	120,7	118,2	129,5	36
Кәріз	24,2	28,6	29,2	37,3	41,8	43,5	19,3
Орталық жылыту	3,5	3,2	3,2	3,1	2,8	2,6	-0,9
Газбен (сұйытылғанды қоса алғанда)	97,4	97,4	97,5	98,3	98,7	99,1	1,7
Орталық ыстық сумен жабдықтау	2,3	2,0	2,0	2,1	1,9	1,9	-0,4

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Ауыл халқы үшін мәдени-тұрмыстық мүмкіндіктер төмендейді, бұл теріс демографиялық процестердің, ауылдықтардың асоциалды мінез-құлқының өсуіне әкеледі және, атап айтқанда, бұл проблемалар ауыл жастарына әсер етеді, бұл 8-кестеде көрсетілген. Мәселен, ауылдық жерлердегі мәдени-демалыс ұйымдарының

саны 2020 жылы 2015 жылмен салыстырғанда 1,4% – ға, кітапханалар саны-3,4% - ға азайды.

Кесте 8 - Ауылдық жерлердегі мәдени-тұрмыстық ұйымдар, бірлік

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жылғы 2015 жылдан ҚР-ның ауылдық жерлерге ауытқуы, %
Мұражайлар, оның ішінде:						
Қазақстан Республикасы бойынша барлығы	231	234	238	240	245	77
Ауылдық жерлерде	111	112	116	120	124	
Кітапханалар, оның ішінде:						
Қазақстан Республикасы бойынша барлығы	4 186	4 168	4 118	4 100	4 054	8,1
Ауылдық жерлерде	3 623	3 603	3 559	3 546	3 501	
Мәдени-демалыс ұйымдары:						
Қазақстан Республикасы бойынша барлығы	3180	3180	3164	3185	3136	7,3
Ауылдық жерлерде	2903	2907	2889	2912	2862	

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Керісінше білім беру мекемелерінің (мектепке дейінгі білім беру ұйымдары) саны артып келеді. Мәселен, ауылдық жерлердегі мектепке дейінгі ұйымдардың саны 2020 жылы 2015 жылмен салыстырғанда 7,5% - ға өсті (9-кесте).

Кесте 9 - Қалалық және ауылдық жерлердегі білім беру мекемелерінің саны, бірлік

Көрсеткіш	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл
Жалпы білім беретін мектептердің, бірліктердің саны, оның ішінде:	7 563	7 511	7 450	7 414	7 393
қалалық жер	1 932	1 965	1 980	2 012	2 055
ауылдық жерлер	5 631	5 546	5 470	5 402	5 338
Мектепке дейінгі ұйымдардың, бірліктердің саны, оның ішінде:	8 467	8 834	9 410	9 828	10 314
қалалық жер	2 647	2 844	3 261	3 672	4 057
ауылдық жерлер	5 820	5 990	6 149	6 156	6 257

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасы қалалықтарға қарағанда төмен. 2020 жылы өнеркәсіп қызметкерлерімен салыстырғанда ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің орташа номиналды жалақысының ауытқуы 120,1% құрайды.

10-кестеде көрсетілгендей, ауылдық жерлердегі жұмыссыздық көрсеткіші

жылдан жылға артып келеді: 2018 жылы қалалық және ауылдық тұрғындар арасындағы жұмыссыздық көрсеткішінің ауытқуы 23%, 2019 жылы – 26,4%, ал 2020 жылы - 31,3% құрады.

Кесте 10- Қалалық және ауылдық жерлердегі жұмыссыздық деңгейінің көрсеткіштері, адам

Көрсеткіш	2018 жыл		2019 жыл		2020 жыл	
	қала халқы	ауыл халқы	қала халқы	ауыл халқы	қала халқы	ауыл халқы
Безработные	249 164	191 844	254 382	187 182	262 053	180 055
Ауытқу, в %	-23		-26,4		-31,3	

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды

Бұл құбылыстардың себептері айқын: біріншіден, әлеуметтік инфрақұрылым қызметтерін өтеу үшін емес (мәдени-білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру, тұрғын үй құрылысы, емдеу) емес, жеке тұтынуға бағдарланған жеке тұрғын үй шаруашылығынан ауыл тұрғындарының заттай түрдегі табыстарының басым болуы; екіншіден, ауылдың өндірістік және әлеуметтік саласын қаржыландырудың барлығы есебінен айтарлықтай қысқаруы үшіншіден, ауылда әлеуметтік инфрақұрылым объектілерінің жеткіліксіз құрылысы.

Осылайша, ауылда өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы байқалады, бұл мемлекеттің ауылдың өндірістік және әлеуметтік дамуын инвестициялық қолдауға қатысу қажеттілігін дәлелдейді, ол қазіргі жағдайда аграрлық өндірістің жекелеген сандық көрсеткіштерін арттыруға ғана емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығы секторының кеңейтілген ұдайы өндіру қабілетіне, өмір сүру сапасын толық қанағаттандыруға қол жеткізуге және ауыл халқының әлеуметтік қажеттіліктерін.

Аталған проблемалар қазақстандық ауылдың деградациясына алып келеді, бұл ретте қосымша Елеулі салдарлар туғызады: АӨК-де ұдайы өндіріс процестерінің бұзылуы орын алуда; ауыл шаруашылығы өндірісінің құлдырауы жүріп жатыр; ауылдық жерлерде әлеуметтік шиеленіс артуда; аграрлық шаруашылық үшін қызметтің қолайсыз экономикалық жағдайлары қалыптасуда; ауыл халқының әл-ауқатының деңгейі төмендеуде.

Экономиканың аграрлық секторының тиімді жұмыс істеуі үшін осы позициялардан инфрақұрылым объектілерін жаңғырту, инвестициялық саясатты жақсарту, АӨК Әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымын дамытудың қажетті және маңызды шарттары ретінде ауыл құрылысын жандандыру жөнінде шұғыл шаралар қабылдау талап етіледі.

Аграрлық сектордағы дағдарыстық ахуал әртүрлі салалар арасындағы өзара іс-қимылдың жеткіліксіздігімен, ескірген реттеу жүйесімен, негізгі материалдық ресурстардың тозуымен және аграрлық өндірісті дамытуға инвестициялардың әлсіз ағынымен күрделене түседі. Алайда соңғы жылдары бұл көрсеткіштердің өсу үрдісі байқалуда.

АӨК инфрақұрылымының даму жағдайын бағалау мынадай проблемаларды

анықтауға мүмкіндік береді:

1. Әлеуметтік инфрақұрылым:

- ауыл мен қала кадрларын даярлаудағы теңгерімсіздік;
- сауықтыру мекемелерінің жетіспеушілігі;
- мәдениет және демалыс объектілерінің жетіспеушілігі;
- қала және ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейінде айтарлықтай айырмашылық (әлеуметтік қамсыздандыру, жалақы);

- тұлғаның даму перспективасының болмауы;

- қызмет көрсету саласы объектілерінің жетіспеушілігі.

2. Өндірістік инфрақұрылым:

- АӨК кәсіпорындарында жұмыс істеу үшін мамандардың жетіспеушілігі;
- технология және техника деңгейі бойынша шетелдік бәсекелестерден артта қалу;

- меншік иелерінің құрылымындағы жиі өзгерістер;

- өндірістік процестің ресурстық базасының жай-күйін өзгерту (оның ішінде зиянкестермен күресу құралдары мен тыңайтқыштар);

- қаржы қызметтерін жеткізушілердің (сақтандыру, кредиттер және т. б.), ЖЖМ және т. б. баға саясатында тұрақтылықтың болмауы.

3. Көлік инфрақұрылымының:

- ауыл тұрғындары үшін коммуникациялардың болмауы (немесе сапасы/саны жеткіліксіз);

- өндірістік ұйымдар үшін коммуникациялардың болмауы (немесе сапасы/саны жеткіліксіз);

- маршруттарды қоғамдық көлік құралдарымен жеткіліксіз жабдықтау.

Осылайша, көрсетілген жағдайларды кеңейтуге және толықтыруға болады, олардың белгілі бір ауылдық аумақтың дамуына әсер ету деңгейі мен маңызы көптеген факторларға байланысты болады: аймақтық билік органдарының саясаты, ірі қалалардан қашықтық және басқалар. Ауыл шаруашылығы саласын сумен қамтамасыз ету маңызды назар аударуды талап етеді. Қазіргі уақытта елде барлық тұтынылатын судың 80-90%-ы ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне пайдаланылады.

Аграрлық өндірістің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы, ауыл шаруашылығы саласындағы нарықтық қатынастардың дамуы жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың таралуына тез әсер етеді. Аграрлық нарыққа қатысушыларға қажетті ақпаратты алу үшін ғылымды қажетсінетін цифрлық технологияларды дамыту қажет. Ауыл шаруашылығына ақпараттық технологияларды енгізу басқару тиімділігін, шешім қабылдау жылдамдығын және даму стратегияларын арттыруға әкеп соғады [10].

Соңғы жылдары ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер өз өндірісінде жаңа ақпараттық технологияларды белсенді енгізуде. Ең танымал технологиялар компьютерлік бағдарламаларды қоса алғанда, компьютерлік бағдарламалар аясында жүзеге асырылады:

- егіс үшін дақылдарды тиімді бөлу;

- қолданылатын / талап етілетін тыңайтқыштардың мөлшерін есептеу;

- жер ресурстарын басқару бойынша іс-шаралар кешенін өткізу;

– жер кадастрын жүргізу, дақылдарды өсірудің технологиялық карталарын әзірлеу;

– жылыжайлардың жұмысын реттеу;

– құс үйлеріндегі технологиялық процестерді басқару және басқалар.

Батыс Еуропадағы, Жапониядағы, АҚШ-тағы, ҚХР-дағы және басқалардағы жетекші орталықтар шығаратын заманауи ақпараттық технологиялар бидай өсіруден бастап дақылдардың жаңа сорттарын өсіруге дейінгі аграрлық өндірісті жаңғыртуды жеделдетуге бағытталған [11].

Қазіргі уақытта геоақпараттық жүйелер, әртүрлі көздерден алынған үлкен деректер, соның ішінде IoT, АҚШ, Канада және Австралияда қолданылатын, қоршаған ортаға зиян келтірместен дақылдардың өнімділігін арттыруға ықпал ететін автоматтандырылған, қашықтан басқарылатын фермаларды құруға арналған заттардың өнеркәсіптік интернеті барған сайын танымал болып келеді.

Осыған сүйене отырып, Еңбек өнімділігі мен өнімділігін арттыру, Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін инновациялық технологияларды енгізуді, сондай-ақ АӨК цифрландыру бағдарламасының іс-шараларын жүргізуді жеделдету қажет [12].

Ақпараттық-консультациялық қызметті дамытудың шұғыл қажеттілігі ерекше маңызға ие.

АӨК саласындағы ақпараттық-консультациялық қызметті дамытудың маңызды бағыттары: аграрлық өндірісте қолданылатын жаңа әзірлемелер мен технологиялар туралы ақпаратты тиімді тарату; өңірлерде, оның ішінде шетелдік мамандарды тарта отырып консультациялық орталықтар құру, аграрлық нарыққа қатысушылардың қажеттіліктерін талдау, агромаркетингі дамыту және басқалар.

БАБЖ (бірыңғай автоматтандырылған басқару жүйесі) тиімді пайдалану аграрлық сектордағы мынадай проблемаларды шешуге мүмкіндік береді [13]:

– аграрлық өндіріс саласындағы ақпаратты алу және пайдалану мақсатында пайдаланушылардың барлық нысаналы топтарының ақпараттық ресурстарын интеграциялауды қамтамасыз ету;

- Қазақстанның бүкіл аумағын қамтитын саланың жаһандық желісін құру және озық ақпараттық технологияларды енгізу есебінен Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің жай-күйін сипаттайтын жедел ақпаратты жинаудың, сақтаудың және талдаудың бірыңғай жүйесін ұйымдастыру;

- аграрлық өндірісті ақпараттандырумен әдістемелік қамтамасыз ету бойынша жұмысты ұйымдастыру, сондай-ақ салалық стандарттарды, талдамалық және анықтамалық жүйелерді әзірлеу;

- аграрлық нарыққа қатысушыларға ат технологиялары мәселелері бойынша кеңес беруді жүзеге асыру.

Ауыл шаруашылығын ақпараттандыруды едәуір жеделдету оның болашақтағы тұрақты дамуының негізгі факторы болып табылады.

Аграрлық нарыққа қатысушылардың АТ саласындағы білім деңгейінің төмендігі, сондай-ақ фермерлердің экономикалық проблемалары ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің салаға инновациялық технологияларды енгізуге мүдделілігінің болмауының себептері болып табылады.

Фермерлер көбінесе аграрлық өнімді өсірудің әдеттегі (стандартталған)

технологиялық операцияларын және өсімдіктерді қорғаудың салыстырмалы түрде арзан құралдарын пайда табудың ең тиімді және жылдам әдісі ретінде пайдаланады.

Компьютерлердің болуы, оның ішінде интернет байланысы бар компьютерлер - бұл фермаларда ат қолдану белгілерінің бірі. Ақпараттық технологияларды ең көп қолданатындар - Финляндия, Дания және Голландия фермерлері. Яғни, компьютерлік технологиялар Скандинавия елдерінде ең қарқынды қолданылады. Бұл ретте интернетке қосылған компьютерлер саны іс жүзінде 50% - дан аспайды.

АТ-ны шаруалар бухгалтерлік есеп, ауылшаруашылық процестерін автоматтандыру үшін, соның ішінде жем өнеркәсібінде және жылыжай шаруашылықтарында көбірек пайдаланады [14].

Мал шаруашылығына арналған ат әзірлемелері практикалық қызығушылық тудырады. Миниатюралық сенсорларды жануарларға қосуға немесе имплантациялауға болады. Бұл жағдайда электронды шопан жануарлардың ғаламдық позициялық жүйеде болуы туралы (мысалы, CP5), сондай-ақ жеке жануарлардың (сиырлар, шошқалар немесе қойлар) денсаулығы мен әл-ауқаты туралы кең білімге ие болуы мүмкін.

Елдің ауыл шаруашылығы саласын одан әрі дамыту мақсатында «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің қадағалануын автоматтандыруға бағытталған бірқатар іс-шараларды іске асыру жоспарлануда, бұл аграрлық өнімді өндірудің бүкіл процесін есепке алуға және қадағалауға, ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапа стандарттарын арттыруға мүмкіндік береді [15].

Қорытынды

Ғылыми әдебиеттерді талдау және өңірлердің тәжірибесін зерделеу жұмыс істеп тұрған ақпараттық-консультациялық жүйе (АКЖ) ағымдағы сәтте оны одан әрі дамыту және жетілдіру жөнінде кешенді шаралар қабылдауды қажет ететінін көрсетеді. Қазақстанның АӨК ақпараттық-консультациялық жүйесінің қызметін жетілдіру бағыттарының бірі облыстық қана емес, аудандық АӨК құру болуы тиіс.

Қазіргі жағдайда АКЖ-нің тиімді жұмыс істеуінің қажетті шарты мемлекеттік қолдау болуға тиіс. Шет елдердің тәжірибесі сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық жүйелердің жұмыс істеу тиімділігі оларды мемлекет алғашқы он жылдан кем емес уақыт ішінде қаржыландырған жағдайда қамтамасыз етілетіндігін айғақтайды. консультациялық орталықтар [14].

Осылайша, аграрлық өндірістің инфрақұрылымын бағалау оның дамуының жеткіліксіздігін көрсетті. Осыған байланысты қазіргі заманғы аграрлық нарықты құру және оның жұмыс істеуі мақсатында мыналар ұсынылады:

– ауылшаруашылық тауарлары қозғалысының технологиялық байланыстарын орнату мақсатында маркетингтік жүйені ұйымдастырыңыз, өйткені негізгі проблема делдалдардың көптігі болып табылады, бұл бөлшек сауда бағасының өсуіне әкеледі;

- аграрлық өнімнің еркін қозғалысына жағдай жасауға, сұраныс пен

ұсыныстың ақылға қонымды арақатынасын ұстап тұруға, өнімді өткізу уақытын қысқартуға, капитал айналымын жеделдетуге, тауар айналымы мен баға шығындарын төмендетуге, бәсекелестік ортаны қалыптастыруға қабілетті инфрақұрылымды түрлендіру;

- ғылыми-зерттеу жұмыстарын қаржыландыру, консультациялық қызметтерді, қоршаған ортаны қорғау проблемаларын зерделеуге арналған шығындарды субсидиялау.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі

1. Busse M., Hefeker C. Political risk, institutions and foreign direct investment // *European Journal of Political Economy*. – 2006. – Vol. 23(2). –P. 397-415.

2. Scheve K., Slaughter M.J. Economic Insecurity and the Globalization of Production // *American Journal of Political Science*. – 2004. – Vol. 48, Issue 4. – P. 662-674.

3. Ausloos M., Miskiewicz J. Entropy correlation distance method applied to study correlations between the gross domestic product of rich countries // *Int. J. Bifurcat. Chaos*. – 2010. – Vol. 20. – P. 381.

4. Marshall A., Maulana T., Tang L. The estimation and determinants of emerging market country risk and the dynamic conditional correlation GARCH model // *International Review of Financial Analysis*. – 2009. – Vol. 18(5). – P. 50-59.

5. Bellows A., Hamm M. U.S.–Based Community Food Security: Influences, Practice, Debate // *Journal for the Study of Food and Society*. – 2002. – Vol. 6(1). – P. 31-44.

6. Абалкина А.А. Азиатские страны в поисках оптимальной интеграционной модели // *Проблемы Дальнего Востока*. - 2007. - №2. - С.74-83

7. Argentina: Livestock and Products Annual. USDA Foreign Agricultural Service. September 15, 2017

8. Сажина М.А. Научные основы экономической политики государства.- Издательство: «Форум», «Инфра-М», 2011.
<https://www.livelib.ru/author/30403/latest-m-a-sazhina>

9. Australian Bureau of Statistics. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.abs.gov.au> (дата обращения: 12.02.2020)

10. Canada’s beef industry: Fast facts June 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cattle.ca/assets/8562411068/CBIfastfactsENGAug3bWEB.pdf> (дата обращения: 07.11.2018). 217. FAOSTAT. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fao.org/faostat/en> (дата обращения: 17.07.2019)

11. Усманова, Е.Н Опыт разведения мясного скота в штате Виргиния (США) / Е.Н. Усманова, Л.И. Кузякина // *Молочное и мясное скотоводство*. – 2017. – № 6. – С. 18-21

12. Kahn, L. Beef Cattle Production and Trade / L. Kahn, D. Cottle. – Csiro Publishing, 2014. – 584 p

13. Liefert, W. The effect of Russia’s economic crisis and import ban on its agricultural and food sector / W. Liefert, R. Seeley, T. Lee // *Journal of Eurasian Studies*.

– 2019. DOI: 10.1177/1879366519840185

14. OECD data. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://data.oecd.org> (дата обращения: 15.05.2020)

15. Javed, Kh. Livestock Production / Kh. Javed. – InTech, 2012. – 158 p.

Information about the authors

Azaiza T. Mergenbayeva - candidate of economics, Associate Professor, Head of the Department of "Economic Theory", NPJSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: aziza.mer.69@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8387-7673>

***Gulzhanar I. Abdikerimova** - corresponding author, candidate of economics, Professor of the Department of Economics of the NPJSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: abdikerimova71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Nurgul Turganbayeva - master's student, NPJSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: akjan2009@bk.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Мергенбаева А. Т. - э.ғ.к., доцент, "Экономикалық теория" кафедрасының меңгерушісі, М. Әуезова ат. Оңтүстік Қазақстан университеті КЕАҚ, Шымкент, Қазақстан. E-mail: aziza.mer.69@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8387-7673>

***Әбдікерімова Г.И.** - автор корреспондент, э. ф. к., "Экономика" кафедрасының профессоры. М. Әуезова ат. Оңтүстік Қазақстан университеті КЕАҚ, Шымкент, Қазақстан. E-mail: abdikerimova71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Түрғанбаева Н. - магистранты, М. Әуезова ат. Оңтүстік Қазақстан университеті КЕАҚ, Шымкент, Қазақстан. E-mail: akjan2009@bk.ru

Сведения об авторах

Мергенбаева А.Т. - к.э.н., доцент, зав. кафедрой «Экономическая теория», НАО Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент. E-mail: aziza.mer.69@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8387-7673>

***Абдикеримова Г.И.** - автор корреспондент, к.э.н., профессор кафедры «Экономика» НАО Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: abdikerimova71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Турғанбаева Н. - магистрант, НАО Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: akjan2009@bk.ru

Main Instruments of Green Financing and Demand Generation in Kazakhstan

Sholpan R. Abzhalelova¹, Ilyas U. Kozhan¹

¹ *Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The main features of "green" technologies are conservation and enhancement, efficient use of natural resources. Reducing environmental pollution, preserving ecosystems and biodiversity, increasing incomes and employment of the population. It should be noted that the promotion of "green" technologies will ensure the sustainability of the regions, including at the expense of their own economic efficiency. All these factors have a positive impact on the ecological situation of the region. Green technologies were born on the basis of objective prerequisites: as a result of human activity, there was a sharp deterioration in the state of the environment, megacities and industrial zones. In the twentieth century, all spheres of human activity developed at a rapid pace. But with the evolution of modern society, the conflict has escalated between the desire of a person to live with all the possibilities of the city, and the desire of a person—a living being—to be in harmony with nature. Kazakhstan has accumulated good experience in the use of "green" technologies and obtained the first economic results. With their development, the following new concepts have entered our life: "green" investments", green "construction", green "energy, organic agriculture, etc. The widespread introduction of "green" technologies will allow Kazakhstan to enter a new path and ensure balance, as well as ensure the sustainable development of the economy of the regions. This is understandable, because the effective use of the resource can only be ensured by the wider introduction of "green" technologies.

Keywords: Green Finance, Green Bonds, Green Technologies, Green Economy
Green Financing Investments

Қазақстандағы жасыл қаржыландырудың құралдарының және сұранысты түру

Абжалелова Ш.Р.^{1*}, Қожан І.Ү.¹

¹ *Академия Қайнар, Алматы, Қазақстан*

Түйін

"Жасыл" технологиялардың негізгі ерекшеліктері-табиғи ресурстарды сақтау және көбейту, тиімді пайдалану. Қоршаған ортаның ластануының төмендеуі, экожүйелер мен биоәртүрліліктің сақталуы, халықтың табысы мен жұмыспен

қамтылуының өсуі. "жасыл" технологияларды ілгерілету өңірлердің тұрақтылығына, оның ішінде өзінің экономикалық тиімділігі есебінен қол жеткізуді қамтамасыз ететінін атап өту қажет. Осы факторлардың барлығы аймақтың экологиялық жағдайына оң әсер етеді. Жасыл технологиялар объективті алғышарттар негізінде дүниеге келді: адам өмірінің нәтижесінде қоршаған ортаның, мегаполистердің және өнеркәсіптік аймақтардың жағдайы күрт нашарлады. XX ғасырда адам қызметінің барлық салалары үлкен қарқынмен дамыды. Бірақ қазіргі қоғамның эволюциясымен қақтығыс адамның қаланың барлық мүмкіндіктеріне ие өмір сүруге деген ұмтылысы мен адамның-тірі жанның-табиғатпен үйлесімді болуға деген ұмтылысы арасында шиеленісе түсті. Адамзат бұрын табиғатпен достық қарым-қатынаста болған емес. ҚР-да "жасыл" технологияларды қолданудың жақсы тәжірибесі жинақталып, алғашқы экономикалық нәтижелер алынды. Сондай-ақ өңірлер экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жасыл қаржы, жасыл облигациялар, жасыл технологиялар, жасыл экономика жасыл қаржыландыру инвестициялар.

Основные инструменты зеленого финансирования и формирование спроса в Казахстане

Абжалелова Ш.Р.^{1*}, Қожан И.У.¹

¹ Академия Қайнар, Алматы, Казахстан

Аннотация

Основные особенности "зеленых" технологий-сохранение и приумножение, эффективное использование природных ресурсов. Снижение загрязнения окружающей среды, сохранение экосистем и биоразнообразия, рост доходов и занятости населения. необходимо отметить, что продвижение» зеленых " технологий обеспечит достижение устойчивости регионов, в том числе и за счет собственной экономической эффективности. Все эти факторы положительно влияют на экологическую обстановку региона. Зеленые технологии родились на основе объективных предпосылок: в результате жизнедеятельности человека произошло резкое ухудшение состояния окружающей среды, мегаполисов и промышленных зон. В XX веке все сферы человеческой деятельности развивались большими темпами. Но с эволюцией современного общества конфликт обострился между желанием человека жить, имея все возможности города, и желанием человека-живого существа-быть в гармонии с природой. Человечество раньше не было в дружеских отношениях с природой. В РК накоплен хороший опыт применения "зеленых" технологий и получены первые экономические результаты. С их развитием в нашу жизнь вошли следующие новые понятия: "зеленые" инвестиции», зеленое «строительство», зеленая «энергетика, органическое сельское хозяйство и др. Широкое внедрение «зеленых» технологий позволит Казахстану выйти на новый путь и обеспечить баланс, а также обеспечить

устойчивое развитие экономики регионов. Это понятно, потому что эффективное использование ресурса может быть обеспечено только более широким внедрением "зеленых" технологий.

Ключевые слова: зеленые финансы, зелёные облигации, зеленные технологии, зеленная экономика зеленое финансирование инвестиции.

Введение

Большой потенциал в Казахстане имеют регионы с развитием индустриальных парков и технопарков. Для экономики регионов — это новые возможности организации экономически эффективных производств, локального размещения, единой инфраструктуры и управления, возможности предпринимателей иметь межоперационные связи. Все эти факторы положительно влияют на конкуренцию преимущество и увеличение экономических показателей, а также положительно влияют на социально-экономический климат регионов.

Рассмотрим эту тенденцию на примере международного центра «зеленых» технологий и инвестиционных проектов. В центре планируется строительство предприятий только на основе «зеленых» технологий снижается класс опасности производств и снижается текущая экологическая нагрузка на территорию. Исходя из этого, возникает возможность размещения в границах аграрных производственных промышленных площадок закрытого грунта центра переработки и хранения овощей, предприятий пищевой промышленности, а также переработки отходов производства. Экономика такой площадки будет иметь конкурента.

Устойчивое развитие регионов и зеленая (низкоуглеродная) экономика: проблемы, возможности и перспективы так как текущие затраты на инфраструктуру и услуги будут общими, а значит, резиденты эко-технопарка смогут снизить эксплуатационные и иные затраты.

В настоящее время готовится новая стратегия “Казахстан – 2025”, а также поправки к Зеленой Концепция экономики. Они включают действия по выполнению текущих международных обязательств Казахстана в рамках Парижского соглашения и приведению их в соответствие с текущими экономическими вызовами и возможностями страны.

Успех Зеленой финансовой системы Казахстана во многом зависит от способности экологической и климатической политики обеспечивать достаточные стимулы для зеленых инвестиций, которые компенсируют за внешние экологические выгоды, которые приносят инвестиции. В контексте Казахстана ключевым механизмом стимулирования является Казахстанская система торговли выбросами (KazETS), схема ограничения и торговли, охватывающая около 170 компаний в нефтегазовом, энергетическом и энергоемком промышленных секторах. Он устанавливает цену на углерод, которая обеспечивает стимул для инвестиций в энергосбережение в этих трех секторах. В 2013 году АО "Каспи" (также известное как COMEX) было назначено правительством единственной национальной биржевой платформой для торговли и выставления на аукцион квот на выбросы в Казахстане.

После долгих трудов многие функции KazETS, включая распределение и торговлю пособиями, были приостановлены на два года. За годы своей работы казахстанский углеродный рынок характеризовался низкой прозрачностью, очень небольшим объемом всего 66 сделок, а также очень большим диапазоном цен от 30 тенге за тонну CO₂ до 1650 тенге за тонну CO₂.

В каких отраслях Казахстана сегодня применяются "зеленые" технологии, показано на рисунке 1:

- транспорт;
- энергетика;
- сельского хозяйства;
- строительство и архитектура;
- промышленные сектора экономики;
- переработка всех видов отходов;
- Сфера услуг и туризм.

Сегодня можно найти предложения по внедрению «зеленых» технологий во всех сферах человеческой деятельности. Учитывая широкий спектр применения "зеленых" технологий, стоит говорить о возможных возможностях их применения для различных целей в секторах экономики. Особенно следует обратить внимание представителей бизнеса и региональных органов власти на «зеленые» технологии при организации индустриальных и технопарков для строительства новых объектов промышленности.

Рисунок 1 - Зеленые технологии по отраслям Казахстана

Примечание – составлено автором по данным источника.

Планировка территорий с учетом выделенной зоны для организации

производственных площадей — это один из способов сделать комфортным проживание населения в промышленных регионах, именно такие площади обеспечивают компактное размещение производств, не связанных с городским пространством.

МФЦА действует в особой экономической зоне и создан с конкретной целью привлечения иностранных инвестиций в Казахстан путем снижения затрат на ведение бизнеса и снижения барьеры для входа. Благодаря своей уникальной структуре МФЦА может, в частности, использовать свои возможности по разработке правил для повышения ликвидности, помочь восстановить доверие к авторитету рынка и обеспечить более эффективную торговлю выбросами.

В то же время это может способствовать участию иностранных инвесторов на внутреннем углеродном рынке.

Соответствующими особенностями МФЦА являются:

- Благоприятный налоговый режим, существует нулевой корпоративный налог для юридических лиц, зарегистрированных в особой экономической зоне в течение 50 лет.

- Английское общее право и собственные суды и арбитраж. Использование общего права резко снижает барьеры для входа иностранных компаний. В таблице 1 нами представлен сравнительный анализ ключевых показателей ликвидности ETS ЕС и KazETS.

Это также позволяет использовать международные Базовые торговые соглашения Ассоциации по торговле выбросами (IETA), регулирующие двусторонние Внебиржевые торговля выбросами. То же самое относится и к Международным свопам и Генеральные соглашения Ассоциации деривативов (обычно используемые финансовыми учреждениями и торговыми домами), которые содержат приложения к торговле выбросами, позволяющие компаниям торговать выбросами углерода. Биржа ICE в Лондоне использует английское общее право для составления и регулирования своей торговли выбросами правила и общие торговые контракты. Использование английского общего права в МФЦА позволяет быстро и эффективно внедрять торговую документацию биржи KazETS Международной Exchange путем адаптации или использования в качестве руководства этого существующего материала. Это не только упрощает работу Международной Exchange при настройке торговли выбросами, но и упрощает жизнь международным компаниям, поскольку они могут быстро усваивать и подписываться на уже знакомую торговую документацию.

Возможность создавать свои собственные правила, которые могут отличаться от казахстанских. Этот позволит МФЦА принять меры по повышению ликвидности рынка и минимизировать административное бремя регулирования. Например, это могло бы разрешить внебиржевую торговлю углеродными кредитами или торговлю льготами ЕС на ETS. Кроме того, МФЦА мог бы использовать свои возможности по выработке правил для решения таких проблем, как манипулирование рынком (например, через ограничения на выбросы углерода) или отмывание денег.

Таблица 1 - Сравнение ключевых показателей ликвидности ETS ЕС и KazETS

Показатель ликвидности	Показатели ETS ЕС	Показатели Kaz ETS
Прозрачное ценообразование	Преимущество – обменные цены доступны или бесплатно (с задержкой в 15 минут). Для тех, кто готов платить, доступны реальные цены.	недостаток – ставки и предложения не публикуются, торговые цены публикуются бесплатно на comex.kz
Глубина рынка	Отличная	отсутствует
Узкий разброс ставок / предложений	Отличный, цены часто отличаются на 1 евро цент	отсутствует
Низкие транзакционные издержки	Преимущества: доминирует одна биржа, поэтому затрат, возможно, могут быть даже ниже, чем они есть.	Неизвестно – нет общедоступной информации о транзакционных издержках
Низкие барьеры для выхода на рынок	ETS ЕС был разработан для того, чтобы позволить любому человеку владеть квотами на выбросы углерода, однако, финансовое регулирование собирает наложить обременительные требования на некоторых участников.	Единственный способ получить доступ к рынку Kaz ETS - Каспийская биржа
Большое количество отличных участников рынка	в среднем - 21	отсутствует
Примечание: источник составлено автором.		

Тесные рабочие отношения с Международными финансовыми институтами (МФО). То Всемирный банк и ЕБРР были первопроходцами в контексте международного углеродного рынка. Тесные рабочие отношения с МФЦА могут быть использованы МФЦА для оптимизации торговли квотами на выбросы в странах СНГ, используя их обширный опыт работы с глобальными системами торговли квотами на выбросы и поддержку, которую они оказывают широкому спектру зарождающихся схем торговли квотами на выбросы и компенсационных проектов. Опыт и потенциал МФУ в области углеродного рынка неоценимы, и тесные рабочие отношения могут реально привести к технической и/или финансовой поддержке для дальнейшего развития углеродного рынка Казахстана. Поддерживая KazETS, МФО также могут играть решающую роль в повышении репутации и доверия к системе и привлечении более широкого международного инвестиционного сообщества.

Таким образом следует сделать следующие выводы, чтобы Биржа МФЦА играла положительную роль в KazETS, является ее вклад в повышение

ликвидности рынка, торгуемого на KazETS. Что касается прямых действий, МФЦА должен:

Разрешить внебиржевую торговлю надбавками KazETS в МФЦА, чтобы стимулировать спрос на биржевую торговлю, с обязательной отчетностью о сделках на бирже,

Рассмотреть соответствующие лимиты позиций для спекулятивной деятельности, чтобы избежать риска манипулирования рынком,

В то время как KazETS превращается в более динамичный рынок, перечислите EUA в МФЦА, чтобы дать как местным, так и международным компаниям возможность приобрести опыт в торговле выбросами,

Сделать анонимизированные торговые данные доступными для общественности (включая внебиржевую деятельность),

Рассмотреть возможность объединения торговли казахстанскими сырьевыми товарами на одной эффективной платформе, чтобы максимально увеличить участие в торговле KazETS как на национальном, так и на международном уровнях.

Кроме того, МФЦА мог бы поддержать и поощрить следующие изменения в законодательстве и нормативных актах KazETS;

Разрешить ограниченное использование импортированных смещений для соответствия требованиям KazETS,

Разрешить использование надбавок EUA или CNETS для соответствия требованиям KazETS,

Разрешить продажу пособий KazETS без подтверждения повышения энергоэффективности.

Обзор литературы по проблематике проекта

В рамках решения данной проблемы востребованы практические аспекты разработки и использования инструментов оценки "зеленых" облигаций, позволяющие внедрять различные форматы и процедуры для изучения теоретических и концептуальных подходов к инвестиционным процессам с учетом изменяющихся стандартов общего финансирования, а также разработки стратегий процессов коммерциализации технологий на основе "зеленых" стандартов финансирования.

"Зеленая" тема в макроэкономике объединяет широкий спектр научных работ. Такие исследования известны в конце 1790-х-начале 1800-х годов и берутся за труды т. Мальтуса и Д. Рикардо. Первый блок работы (также г. Хотеллинг, Д. Медоуз, Дж. Стиглиц, материалы Римского клуба и т. д.) около 1980-х годов в основном посвящены вопросам использования ограниченных и невозобновляемых природных ресурсов, загрязнения и загрязнения окружающей среды, нарушения естественных биологических процессов). В 1980-х и начале 2000-х годов появились термины "Зеленая экономика" и "зеленые финансы", были разработаны идеи устойчивого развития и экономического роста, активно использовалось математическое и эконометрическое моделирование (обратите внимание на труды р. Солова, В. В. Леонтьева, декларации и стратегические программы

международных организаций, например, ООН, Всемирный экономический союз банк и др.; Полный обзор теоретических основ см.: [Зомонова, 2015, с. 6-21]). Современные исследования и разработки в области "зеленого" финансирования

Экономика, "зеленый" рост и инновации следующего технологического уклада представлены зарубежными учеными П. Кругманом, М. Маццукато и К. Пересом, К. Беренсманом и Н. Линденбергом [Кругман, 2010; Маццукато, Перес, 2014; Беренсман, Линденберг, 2016] и российскими экспертами Е. М. Зомановой, Б. Н. Порфирьева, Б. Б. Рубцова. Следует отметить, что, хотя исследователи имеют в целом позитивный и оптимистичный взгляд на развитие "зеленого" финансирования, есть противники такой теории и практики, утверждающие, что можно разделить области реформ и глобальных и локальных решений проблемы. По их мнению, необходимо сначала отреагировать на финансовые и экономические вызовы, а затем переходить к природно-климатическим и экологическим проблемам и проектам.

В настоящее время во всем мире задействованы теоретики и практики (включая структуры глобального реформатора, национальные органы власти и т.д.). Несмотря на особый интерес к теме создания ИФС на принципах "зеленого" финансирования и ответственного инвестирования, вопросы соотношения выгод и рисков от глобального распространения "зеленого" финансирования, а также соотношения выгод и рисков от глобального распространения "зеленого" финансирования остаются открыт для эффективности его использования для решения актуальных глобальных проблем, своевременного учета особенностей и оценки темпов и перспектив экологизации МФК. В рамках данного исследования предпринимаются попытки ответить на поставленные вопросы и всесторонне проанализируйте причины, динамику и качество "запуска" характеристик процесса, эффективность и полезность МФС "Озеленение".

Методология

В мае 2022 года под юрисдикцией международного финансового центра (IFC) была зарегистрирована некоммерческая организация "Евразийский экологический фонд", которая финансировала проекты по озеленению городов и их окрестностей, созданию городской флоры и фауны, а также развитию общественных пространств в Казахстане.

Реализованные проекты «Посадите дерево одним касанием» - совместный проект с Евразийским банком и Mastercard.

В офисах Евразийского банка будут установлены мобильные NFC-плакаты, которые позволят держателям дебетовых карт одним касанием переводить средства на посадку деревьев в Евразийский экологический фонд.

Методические подходы построены на основе тщательного аналитического обзора существующих методик мировой и отечественной экономической науки. Для визуализации данных использованы следующие формы исследования: библиографическая, табличная, графическая, группировки и обобщения.

Экокарты. Совместный проект с Евразийским банком и Mastercard. В офисах Евразийского банка будут установлены мобильные NFC-плакаты, которые

позволят держателям дебетовых карт одним касанием переводить средства на посадку деревьев в Евразийский экологический фонд. Банк перечисляет средства в Евразийский экологический фонд, чтобы позволить держателям дебетовой карты посадки деревьев в одно касание для безналичных транзакций через eSocards посадить дерево одним касанием. С помощью экокарты "Посади дерево одним касанием" безналичных операций банк перечислит средства в Евразийский экологический фонд, таким образом, каждый владелец карты принимает непосредственное участие в реализации экологических проектов.

В целях поддержки глобальных инициатив по борьбе с изменением климата зеленый финансовый центр IFC в сотрудничестве с корпоративным фондом "Фонд сохранения биоразнообразия" и Группой зеленых инвестиций учредил некоммерческую организацию "Евразийский экологический фонд" под юрисдикцией Международного финансового центра "Астана".

Целью создания фонда является реализация зеленых проектов в Республике Казахстан, увеличение площади зеленых насаждений и содействие переходу к низкоуглеродной экономике.

Миссия состоит в том, чтобы продвигать углеродную нейтральность Казахстана путем повышения экологической ответственности предприятий и общества.

В рамках проекта фонд посадил 10 деревьев на территории школы № 91 по улице Анатолия Храпы, 10 в Нур-Султане. Хотелось бы отметить, что эта акция стала началом серии мероприятий, направленных на озеленение города.

В апреле 2022 года Евразийский экологический фонд, дочерняя компания зеленого финансового центра IFC, реализовал свой первый зеленый проект, используя средства от экокарт Евразийского банка и NFC-плакатов, посвященные Международному дню Земли. Известно, что Международный день Матери-Земли ежегодно отмечается во всем мире 22 апреля и призывает жителей планеты восстановить гармонию Человека и природы.

"Зеленые" технологии становятся все более доступными для любого гражданина Казахстана. Чем больше вы платите экокарткой, тем больше мы инвестируем в экологические программы.

Следует отметить, что в 2021 году сотрудники банка высадили рекордное количество деревьев 282 тысяч по всему городу. Ранее в городе сажали не более 30-40 тысяч деревьев в год. В основном озеленение прошло на присоединенных территориях Алатауского и Наурызбайского районов. Весной высажено 64 тысяч саженцев деревьев, в целом до конца года планируется укоренить 300 тысяч молодых деревьев. Поэтому мы рады любой помощи бизнеса и общества в продолжении инициативы акима города по посадке 1 миллиона деревьев. Банк планирует провести разные природоохранные мероприятия для улучшения экологической обстановки городов и их окрестностей в сотрудничестве с госорганами, бизнесом, общественными организациями и эколдерами. Цель — привлечение внимания к глобальным экологическим вызовам и реализация конкретных шагов для их решения.

Евразийский банк начинает новый этап своего развития с использованием зеленых финансовых технологий и разрабатывает специальный банковский

продукт с экологическим содержанием. Кроме того, банк установит первые в Казахстане NFC-постеры, которые позволят одним касанием платежной карты любого казахстанского банка перечислять средства на посадку деревьев в НКО «Eurasian Environmental Fund».

Сегодня деятельность банков оценивается не только по финансовым показателям и грамотному управлению. Очень важно участие банка в социальном и экологическом развитии общества (ESG). Усилия банка будут направлены на поддержку проектов зеленой экономики и создание экологически дружелюбного банковского сервиса. Это значит, что, развивая дистанционные каналы обслуживания и онлайн-платежи, банк будет постепенно снижать использование пластика и бумаги, оптимально расходовать невозполнимые ресурсы. Сотрудники банка продолжают высаживать деревья сами и вместе с клиентами через специальные банковские продукты, которые разрабатывают. Сегодня климатические изменения негативно влияют на каждого из нас. Больше всего они воздействуют на социально-экономически уязвимые слои населения. Руководство банка считает, что в этой ситуации бизнес должен быть экологически ответственным, потому что экономический рост не может быть достигнут за счет истощения ресурсов планеты. Данный проект банка будет способствовать переменам к лучшему.

В июне 2021 года, в качестве первого проекта была высажена аллея в рекреационной зоне реки Есентай. С учетом карантинных мер посадку произвела специализированная компания. Евразийский банк профинансировал посадку 75 деревьев с комом земли для лучшего приживания, и взял на себя расходы по уходу за аллеей в течение двух лет со дня посадки.

Достижение NDC Казахстана в соответствии с Парижским соглашением и целями, заложенными в Зеленой Концепция экономики (GEC) потребует крупномасштабной мобилизации и посредничества в финансировании зеленых инвестиций, особенно со стороны частного сектора. Государственные ресурсы ограничены, и для обеспечения устойчивого зеленого роста необходимо избегать зависимости от государственных инвестиций в долгосрочной перспективе. В таблице 2 нами дана краткая оценка способности финансового сектора, поддерживать зеленую экономику.

NDC и GEC установили ряд целей, некоторые из которых оказывают поддающееся количественной оценке воздействие на смягчение последствий изменения климата и связанные с этим потребности в области климата и зеленого финансирования. Цели GEC в основном относятся к конкретным секторам, в то время как цель NDC является межотраслевой или общеэкономической.

Что касается требуемых сокращений выбросов, анализ показывает, что для достижения целевого показателя NDC требуется тис Что касается требуемых сокращений выбросов, анализ показывает, что цель NDC требует гораздо более существенного сокращения выбросов по сравнению с базовым уровнем на 2030 год, чем цели GEC: цели NDC предполагают сокращение выбросов на 132-169 млн. т CO₂, в то время как цели энергетического сектора GEC приводят к Сокращение выбросов CO₂ на 23 млн. тонн без дополнительного сокращения, ожидаемого в результате достижения целевого показателя энергоэффективности GEC.

Таблица 2 - Краткая оценка способности финансового сектора поддерживать зеленую экономику

Уровни оценки	
1 уровень Добровольные Меры	Ограниченное принятие ключевых добровольных мер. Местное членство в Устойчивые Фондовые биржи. - Отсутствие членства в сетях зеленых знаний и потенциала, таких как Устойчивая Банковская Сеть - Базовая отчетность и раскрытие информации, связанные с окружающей средой и изменением климата. Отсутствие централизованного отслеживания и мониторинга проектов зеленых инвестиций.
2 уровень Интеграция процессов	Отсутствие интеграции аспектов изменения климата в регулятивную или денежно-кредитную политику - Отсутствие дорожной карты "зеленого финансирования" - Местная биржа опубликовала подробное руководство для эмитентов по подготовке экологических, социальных и управленческих отчетов. Однако такая отчетность не является требованием к листингу, и добровольные отчеты эмитентов пока не публиковались - Ограниченная интеграция экологических аспектов или аспектов устойчивого развития в процессы управления, стратегии или управления рисками.
3 уровень Зеленые инвестиции	Отсутствие мандата на зеленые инвестиции среди фондов, управляемых на национальном уровне, или стимулирующей политики для банковского сектора для поддержки инвестиций в сектор - Несколько государственных предприятий в различных секторах осуществили зеленые инвестиции. - Банки предоставляют ограниченное финансирование зеленым инвестиционным проектам в секторах возобновляемых источников энергии и энерго эффективного жилья - Многосторонние банки развития предоставили кредитные линии и финансирование для проектов в области зеленых инвестиций или экономики
4 уровень Зеленые продукты	Нет специальных соответствующих "зеленых" продуктов в качестве эмитента/инициатора или покупателя/инвестора, таких как "зеленые" фонды, "зеленые" облигации, "зеленые" жилищные депозиты и ипотека, "зеленые" секьюритизации. - Никаких рекомендаций по зеленым облигациям, зеленому страхованию или другим продуктам не выпущено.
Примечание: составлено автором	

Предполагая, что цель энергетического сектора ГЕС достигнута, что приведет к сокращению выбросов ниже базового уровня в 2030 году на 23 млн. т CO₂, сокращение выбросов, требуемое от всех других секторов для выполнения обязательства NDC составят около 109-146 млн. т CO₂.

• NDC Казахстана в соответствии с Парижским соглашением нацелен на безусловное сокращение выбросов парниковых газов в масштабах всей экономики

на 15% к 2030 году по сравнению с базовым 1990 годом.

Условная цель направлена на достижение сокращения на 25% к 2030 году по сравнению с базовый 1990 год. Соответствующие абсолютные уровни выбросов безусловных и условных целевых показателей были оценены в предположении, что сокращение выбросов будет происходить за счет сектора энергетики, промышленности, сельского хозяйства и отходов, т.е. не связанные с землепользованием, изменениями в землепользовании и лесным хозяйством (ЗИЗЛХ). Безусловный и условный целевые уровни выбросов в 2030 году составляют 325 млн т CO₂e и 287 млн т CO₂e, соответственно, без учета залповых выбросов.

По сравнению с базовым уровнем без мер (WOM) на 2030 год, сокращение выбросов, предусмотренное NDC, составляет 132 млн т CO₂e и 169 млн т CO₂e для безусловных и условных целевых показателей соответственно. Это эквивалентно сокращению выбросов на 29% или 37% в 2030 году.

Цель энергетического сектора GEC направлена на сокращение выбросов энергетического сектора на 15% в 2030 по сравнению с текущими уровнями, которые составили 91 млн. т CO₂ (используя 2012 год в качестве “текущего” уровня). Сокращение на 15% соответствует уровню выбросов 77 млн. т CO₂, или сокращение выбросов на 23 млн. тонн CO₂ в 2030 году по сравнению с базовым уровнем WOM, или сокращение выбросов CO₂ на 9 млн. тонн по сравнению с уровнем GEC BAU.

Целевой показатель энергоёмкости GEC направлен на снижение энергоёмкости на 30% ВВП по сравнению с уровнем 2008 года, что подразумевает более высокие уровни выбросов, чем в соответствии с базовый уровень WOM к 2030 году, где предполагается, что энергоёмкость будет более чем на 40% ниже уровень 2008 года.

Поскольку выбросы, связанные с энергетикой, в 2030 году в соответствии с целевым показателем GEC превышают базовые выбросы, связанные с энергетикой, спрос на финансирование изменения климата не определяется количественно для этой цели. Достижение сокращения выбросов на 132 млн. т CO₂ для безусловной цели NDC на период до 2030 года требует инвестиций в «зеленые» технологии в размере 26-140 млрд. долларов США в 2016 году с настоящего момента до 2030 года. Из этой суммы, по оценкам, в 2016 году США для инвестиций в энергетический сектор требуется от 17 до 49 миллиардов долларов, а для инвестиций в неэнергетический сектор в 2016 году требуется от 9 до 91 миллиарда долларов США. По оценкам, для достижения условного целевого показателя NDC в 2016 году потребуется дополнительно от 20 до 39 миллиардов долларов США.

Напротив, дополнительные инвестиции, необходимые для достижения полного набора целей GEC, как ожидается, составят в 2016 году 34-60 миллиардов долларов США, что эквивалентно 1-2% ВВП. В результате необходимы новые механизмы привлечения средств как из внутренних, так и из международных источников, и компаниям могут потребоваться значительные новые стимулы, чтобы сделать «зеленые» инвестиции прибыльными.

Зеленые финансы система должна быть нацелена на инвестиции из конкретных секторов, которые требуют наибольшего финансирования и где

сокращение выбросов может быть достигнуто при относительно низких затратах.

Например, по оценкам GEC, до 75% от общего объема зеленого финансирования, необходимого для достижения этого набора целей, будет направлено на возобновляемые источники топлива, переход на газ, и инвестиции в энергоэффективность. Более того, недавнее исследование показывает, что транспорт, теплоснабжение и строительный сектор Казахстана предлагают перспективные области для зеленых инвестиций, требующих незначительной государственной поддержки или вообще не требующих ее.

Что касается адаптации к изменению климата, то она лишь кратко упоминается в Концепции «зеленой экономики» и совсем не упоминается в NDC Казахстана. Однако цели Концепции «зеленой экономики» по устойчивому водопользованию и достижению устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства имеют сильный аспект адаптации.

В настоящее время нет национальных или местных оценок затрат, специально предназначенных для адаптации к изменению климата в Казахстане. Это может быть связано с недостаточным признанием аспекта адаптации высокоприоритетных целей, связанных с управлением водным стрессом и устойчивым и высокопроизводительным сельским хозяйством. В проекте концепции закона об адаптации к изменению климата указывается, что для реализации предлагаемых законодательных поправок не требуется дополнительного финансирования из национального бюджета, поскольку эти меры уже предусматривались к реализации под разными названиями.

Концепция «зеленой экономики» определила меры по экономии воды в сельском хозяйстве, промышленности и муниципалитетах и оценила их стоимость в 8,5 миллиарда долларов США до 2030 года, из которых 3,3 миллиарда долларов США должны быть профинансированы за счет государственных инвестиций. Для полного устранения дефицита воды потребуются дополнительные меры по увеличению предложения в ирригационной инфраструктуре, управлении водохранилищами и добыче подземных вод.

Однако в настоящее время сметы расходов отсутствуют. Большая часть таких необходимых инвестиций может рассматриваться как инвестиции в адаптацию, где адаптация понимается не как ограниченная экологическая проблема, а скорее как сквозная экономическая тема, включающая различные важные виды экономической деятельности, связанные с бизнесом, инфраструктурой, сельским хозяйством, водными ресурсами и энергетикой. В дополнение к инициативам, которые осуществляются в рамках общих разделов инфраструктуры сельского хозяйства и водоснабжения, был выдвинут ряд инициатив, специально разработанных для мер по адаптации к изменению климата. Международные финансовые источники были использованы в различные проекты, связанные с сельским хозяйством, управлением земельными ресурсами и эффективностью использования ресурсов. Эти проекты представляют собой не менее 750 миллионов долларов США 41 финансирования (включая международное финансирование и софинансирование из различных источников, включая Казахстан), связанного с адаптацией к изменению климата.

Результаты

По результатам проведенного исследования нами представлены следующие выводы и рекомендации:

Мировое сообщество сталкивается с рядом новых вызовов, связанных с постоянным увеличением интенсивности антропогенной деятельности и как следствие, увеличение негативного воздействия на окружающую среду.

В исследовании необходимо различать терминологию и Подход к концепции "зеленой экономики". В контексте "зеленой" экономики под такой моделью управления понимается рациональное использование природных ресурсов, переход к альтернативным ресурсам возобновляемые источники энергии, сохранение и восстановление производственно-экономические параметры опасность причинения такого вреда окружающей среде.

"Зеленая "экономика может быть средством достижения цели устойчивое развитие в этом направлении "зеленые" находят свое развитие обычно в технологических проектах, направленных на использование и внедрение соответствующих методов для освоения природных ресурсов, интеллектуальное усиление, производство и потребление передовых образцов принципы в борьбе с изменением климата.

Переход на инновационную модель экономического роста, внимание к международным и Национальным экологическим проблемам экономические выгоды повышения эффективности в области энергетики и управления природными ресурсами важность развития "зеленых" технологий. Разработанных и используемых национальные стандарты определяют требования к переходу на стабильные стандарты и поощряет участие частных компаний в инвестициях проведение исследований и реализация " зеленых " проектов.

Разработка и дальнейшее успешное внедрение " зеленых " технологических технологий в связи с использованием финансовые ресурсы - "зеленые" облигации.

В ходе исследования были рассмотрены требования к определению проекта. Различные методы сертификации "Зеленые", их сравнение. Продуманный подход международной организации Стандартизация ИСО охватывает многие отрасли, распространение Управление окружающей средой, чтобы помочь предприятиям внедрить свои собственные правила проблемы достижения экологических и экономических целей.

Международный стандарт устанавливает требования для их осуществления в экологической политике это стало возможным для организаций всех типов.

Государственные нормативные документы, такие как ГОСТ Р ИСО 14001–2007. проведение внешней оценки соответствия правилам влияет на привлечение инвестиций и является важным элементом проверки инициатором проекта является намерение компании. Успешное внедрение, то плодотворно применяя предложенные стандарты, субъект указывает на: его доверие и интерес к контрагентам

Наиболее распространенный подход в настоящее время определение экологических критериев для проектов, основанных на "зеленых" принципах. В ходе исследования были рассмотрены "зеленые" перспективы определены

технологические проекты, рыночные барьеры и возможности — это инвестиции в отрасль. Как наиболее важные препятствия для развития можно отметить слабое влияние экологической выгоды для выбора инвестиционных продуктов, взаимозависимость облигаций данного сектора обусловлена низким уровнем доходности, недостаточное развитие потенциала диверсификации, благоприятные высокие транзакционные издержки при выпуске, отсутствие облигаций для привлечения инвестиций в "зеленые" проекты, информированность инвесторов о рынке "зеленых" проектов. При этом остаются этические и авторитетные обзоры, долгосрочные обзоры прибыли в будущем это привлечет инвесторов к использованию финансовых ресурсов инструментов.

В контексте рассмотрения барьеров на пути развития рынка зеленых облигаций описана роль государства как катализатора и координатора процесса на этапе формирования отношений. В этом вопросе описан опыт КНР противодействия последствиям пандемии с помощью "зеленых" эмиссий облигации с трехлетним сроком погашения.

Заключение

Важная роль в привлечении инвестиций играют специализированные фонды, основные инструменты привлечения частного капитала в проекты и технологии устойчивое развитие — это "зеленая" связь.

Максимальный анализ развивающиеся рынки "зеленых" облигаций позволили сделать следующие выводы: о важной роли государственного регулирования в формировании повышение привлекательности финансового инструмента. В результате проведенного исследования определены основные фонды для освоения лучшего мирового опыта "зеленых" финансовых рынков и дополнительных частных капитал. В дополнение к важной роли регулирования на национальном уровне, важно отметить роль международного сотрудничества. Проекты ЕС и АСЕАН развитию государственно-частного партнерства будет значительно способствовать продвижение и внедрение "зеленых" инвестиционных инструментов в соответствующих регионах. Еще один важный инструмент при определении классификация предприятий как экологически ориентированных предприятий.

Индекс зеленых инвестиций. Этот инструмент выполняет информационная и стимулирующая функция в развитии "зеленого" рынка облигации. В настоящее время темпы разработки и внедрения "зеленых" технологий Казахстана отстает от развитых стран. Современные тенденции, а также отраслевая и национальная специфика позволяет говорить о высоких перспективах рынка "зеленых" технологий для развития данного направления в энергетическом секторе.

Утилизация и переработка отходов, предотвращение загрязнения и "зеленое" строительство, "зеленый" транспорт, биоразнообразие и вырубка лесов, водоснабжение. Несмотря на большие перспективы, существующие препятствия все еще успешно мешают распространять «зеленые» технологические проекты.

Резервы для роста и формирование законодательной базы, ее создание и разработка методов стимулирования государственного рынка, исследование и

внедрение существующих продуктов. Чтобы добиться успеха в "зеленой" трансформации, необходимо наладить международный научно-технический обмен.

Как практический результат, основанный на результатах исследования следует отметить, что смешанная стратегия является наиболее оптимальной для «зеленого» сектора, так как он позволяет диверсифицировать отрасль разработками инновационных "зеленых" разработок.

Создание собственного индекса «зеленой» инвестиционной активности позволяет решить проблему отсутствия «зеленых» инструментов ее оценки. Предложенный метод определяет соответствие документы, предъявляемые к четырем основным критериям «зеленых» принципов. Это Облигации Международной Ассоциации рынков капитала, основные требования к отнесению ценных бумаг к категории "зеленых" доходов от размещения облигаций для реализации проектов в сфере развитие, означающее получение определенного положительного результата воздействие на окружающую среду. Участие в индексе предполагает соблюдение условий регулярной отчетности и управления в целях обеспечения прозрачности использования приобретенных средств.

Предполагается, что разработанный метод способствует улучшению Информированность и вовлеченность Российского инвестиционного рынка финансовые ресурсы для реализации "зеленых" проектов. Разработанная в ходе исследования концепция системы внедрения и определяет методы коммерциализации результатов "зеленых" проектов.

Список использованных источников

1. Законодательные акты РК по вопросам перехода к “зеленой экономике” “О Концепции по переходу Республики Казахстан к “зеленой экономике” <https://atyraurevcom.gov.kz/ru/normativno-provovie-acts/acts-rk-green-economy>

2. Всемирный экономический форум, Справочник по возобновляемой инфраструктуре: Руководство для институциональных инвесторов (декабрь 2016 г.). Доступно по адресу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Renewable_Infrastructure_Investment_Handbook.pdf

3. ЮНЕП, Финансовая система, которая нам нужна: От импульса к трансформации, Октябрь 2016 г.

4. ЮНЕП (2016): Отчет о разрыве в выбросах за 2016 год, https://uneplive.unep.org/media/docs/theme/13/Emissions_Gap_Report_2016.pdf

5. Исследование ЮНЕП "Финансовая система, которая нам нужна: от импульса к трансформации" (2016). Доступно по адресу: <http://unepinquiry.org/wpcontent/uploads/>

6. [The_Financial_System_We_Need_From_Momentum_to_Transformation.pdf](#)

7. Исследовательская группа G20 по экологическим финансам (2016): Сводный отчет по экологическим финансам. http://unepinquiry.org/wpcontent/загрузки/2016/09/Synthesis_Report_Full_EN.pdf

8. Целевая группа Совета по финансовой стабильности по раскрытию

информации, связанной с климатом <https://www.fsb-tcfd.org/>

9. ЮНЕП (2014): Приведение финансовой системы в соответствие с устойчивым развитием – Выводы из практики. Запрос ЮНЕП: Разработка устойчивого

10. Финансовая система ЮНЕП (2016): Финансовая система, которая нам нужна – от импульса к трансформации. Запрос ЮНЕП: Разработка устойчивой финансовой системы

11. Всемирный экономический форум (2016): Отчет о глобальных рисках за 2017 год, 12-е издание, <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2017>

12. UNEP (2016): The financial system we need – from momentum to transformation. UNEP Inquiry: Design of a Sustainable Financial System

13. Laine A., Clarke, M. et al (2016): Implementation of the Paris Agreement and tasks to develop its rulebook. <http://tietokayttoon.fi/julkaisu?pubid=15707>

14. ФИ ЮНЕП (2017): Обзор международных финансовых стандартов в их отношении к устойчивому развитию.

15. Доклад Постоянного комитета по финансам Конференции Сторон (2016 год) <http://unfccc.int/resource/docs/2016/cop22/eng/08.pdf>

16. Доступно онлайн по адресу: <https://www.oecd.org/env/researchcollaborative/>

17. Доступно в Интернете по адресу: https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Generic/Documents/Common_Principles_for_Climate_Change_Adaptation_Finance_Tracking_-_Version_1_02_July_2015.pdf

18. Стратегия странового партнерства для Республики Казахстан на период с 12 по 17 финансовый год. Отчет Всемирного банка № 67876-KZ от 30 марта 2012 года <http://documents.worldbank.org/curated/en/859761468272382244/pdf/678760CAS0P1280Official0Use0Only090.pdf>

19. Стратегия для Казахстана, утвержденная Советом директоров на его заседании 17 декабря 2013 года. Документ Европейского банка.

20. Реконструкция и развитие, см. на <http://www.ebrd.com/where-we-are/kazakhstan/overview.html>

21. Указ Президента Республики Казахстан № 24 от 19 мая 2015 года, в <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000024>.

22. MSCI. Официальный сайт Bloomberg. URL:https://assets.bwbx.io/documents/users/ijqWHBFdfxIU/r_IbrEn_u0kw/v0

23. Международный индекс «зеленых» облигаций Bloomberg, Barclays и 175

24. MSCI. Официальный сайт MSCI. URL:https://www.msci.com/documents/10199/242721/Barclays_MSCI_Green_Bond_Index.pdf.

Information about the authors

*Sholpan R. Abzhalelova. - M.Sc., Associate Professor, Deputy Head of the Department of Economics and Business of the Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. E-

mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>
Пуяс У. Kozhan graduate student, Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kairat.farfor@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

***Абжалелова Ш.Р.** - м.ғ.к., доцент, экономика және бизнес кафедрасы меңгерушісінің орынбасары, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. E-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>
Қожан І.Ү. – магистрант, «Қайнар» академия, Алматы, Қазақстан. E-mail: kairat.farfor@mail.ru

Сведения об авторах

***Абжалелова Ш.Р.** - м.э.н., доцент, заместитель заведующего кафедрой Экономики и бизнеса, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. E-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>
Қожан И.У. – магистрант, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. E-mail: kairat.farfor@mail.ru

Multi-Channel Source of Financing for Innovative Projects

Anoir D. Chelekbay^{1*}, Sholpan R. Abzhalelova¹

¹ *Kaynar Academy, Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The article deals with the problem of financing innovation activities that hinder the development of the innovation system of Kazakhstan. The types of sources of financing for innovative projects are given, the limitations of their use are noted. A feature of innovation-oriented enterprises is a higher demand for external sources of financing, while innovative activity is characterized by a sufficiently high degree of uncertainty and risk, therefore, the multiplicity of sources of financing, flexibility, and adaptability to a rapidly changing external environment are important principles of financing innovative projects. The use of own funds in the development and implementation of an innovative project provides maximum freedom in making managerial decisions. The implementation of innovative projects proves the effectiveness of the use of debt and equity instruments. The methodology of the study is based on a descriptive and comparative analysis of the features of domestic and foreign methods of developing innovative activities and financing innovative projects, which are not based on empirical data, synthesis, and systematic and logical approaches. The modern market economy is characterized by the inevitability of the transition to an innovative path of development, which defines itself as one of the significant factors of accelerating the economic growth of the state, and its technological and socio-economic development, ensuring economic security and competitiveness in the world market. The innovative way of economic development is based on the process of searching, preparing, creating, implementing, and commercializing innovations, i.e., ensuring the transformation of an idea directly into an innovation. The innovative development of the state is based on attracting the necessary investments that ensure economic growth, which is considered by the author of this article. The Republic of Kazakhstan, having a number of direct and indirect methods, can expand its arsenal by applying effective.

Keywords: innovation, project, financing, venture financing, venture market, venture investment, innovation, technological development

Инновациялық жобаларды қаржыландырудың көп арналы көзі

Челекбай А. Д.^{1*}, Абжалелова Ш. Р.¹

¹ *Қайнар Академиясы, Алматы, Қазақстан*

Түйін

Мақалада Қазақстанның инновациялық жүйесінің дамуын тежейтін инновациялық қызметті қаржыландыру мәселесі қарастырылады. Инновациялық жобаларды қаржыландыру көздерінің түрлері келтірілген, оларды пайдаланудағы шектеулер атап өтілді. Инновациялық бағытталған кәсіпорындардың ерекшелігі сыртқы қаржыландыру көздеріне жоғары сұраныс болып табылады, ал инновациялық қызмет белгісіздік пен тәуекелдің жеткілікті жоғары деңгейімен сипатталады, сондықтан инновациялық жобаларды қаржыландырудың маңызды принциптері қаржыландыру көздерінің көптігі, тез өзгеретін сыртқы ортаға икемділік пен бейімделу болып табылады. Инновациялық жобаны әзірлеу және іске асыру кезінде өз қаражатын пайдалану басқару шешімдерін қабылдау кезінде барынша еркіндікті қамтамасыз етеді. Инновациялық жобаларды іске асыру борыштық және үлестік құралдарды қолданудың тиімділігін дәлелдейді. Зерттеу әдістемесі эмпирикалық емес мәліметтерге, синтезге және жүйелік және логикалық тәсілдерге негізделген инновациялық жобаларды дамытудың отандық және шетелдік әдістерінің сипаттамалық және салыстырмалы талдауларына негізделген. Қазіргі нарықтық экономика дамудың инновациялық жолына көшудің сөзсіз болуымен сипатталады, ол өзін мемлекеттің экономикалық өсуін, оның технологиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетудің, әлемдік нарықта экономикалық қауіпсіздік пен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі ретінде анықтайды. Экономиканы дамытудың инновациялық жолы инновацияларды іздеу, дайындау, құру, іске асыру және коммерцияландыру процесіне негізделген, яғни идеяның тікелей инновацияға айналуын қамтамасыз ету. Мемлекеттің инновациялық дамуы осы мақаланың авторы қарастырған экономикалық өсуді қамтамасыз ететін қажетті инвестицияларды тартуға негізделген. Қазақстан Республикасы бірқатар тікелей және жанама әдістерге ие бола отырып, әсерді қолдану арқылы арсеналды кеңейте алады.

Түйін сөздер: инновация, жоба, қаржыландыру, венчурлық қаржыландыру, венчурлық нарық, венчурлық инвестициялар, инновациялар, технологиялық даму

Многоканальный источник финансирования инновационных проектов

Челекбай А.Д.^{1*}, Абжалелова Ш.Р.¹

¹ Академия Кайнар, Алматы, Казахстан

Аннотация

В статье рассматривается проблема финансирования инновационной деятельности, сдерживающей развитие инновационной системы Казахстана. Приведены виды источников финансирования инновационных проектов, отмечены ограничения их использования. Особенностью инновационно - ориентированных предприятий является более высокий спрос на внешние источники финансирования, при этом инновационная деятельность

характеризуется достаточно высокой степенью неопределенности и риска, поэтому важными принципами финансирования инновационных проектов являются множественность источников финансирования, гибкость и адаптивность к быстро меняющейся внешней среде. Использование собственных средств при разработке и реализации инновационного проекта обеспечивает максимальную свободу при принятии управленческих решений. Реализации инновационных проектов доказывает эффективность применения долговых и долевых инструментов. Методология исследования основана на описательном и сравнительном анализе особенности отечественных и зарубежных методов разработок инновационных деятельности и финансирование инновационных проектов, которые базируются не эмпирических данных, синтезе и системном и логическом подходах. Современная рыночная экономика характеризуется неизбежностью перехода на инновационный путь развития, что определяет себя как один из значимых факторов ускорения экономического роста государства, его технологического и социально-экономического развития, обеспечения экономической безопасности и конкурентоспособности на мировом рынке. Инновационный путь развития экономики основан на процессе поиска, подготовки, создания, реализации и коммерциализации нововведений, т. е. обеспечение превращения идеи непосредственно в инновацию. Инновационной развитие государства основано на привлечении необходимых инвестиций, обеспечивающих экономический рост, что и рассмотрено автором данной статьи. Исходя из вышесказанного полагаем, что инновации воздействуют прямым образом на экономический рост государства. Республика Казахстан обладая рядом прямых и косвенных методов может расширить арсенал, путем применения эффективных зарубежных методов.

Ключевые слова: инновации, проект, финансирование, венчурное финансирование, венчурный рынок, венчурные инвестиции, инновации, технологическое развитие

Введение

Государственная политика играет ключевую роль в стимулировании инновационной деятельности и может включать широкий спектр стратегий и инструментов, способных корректировать провалы рынка, давать направления развития частному сектору и содействовать координации усилий различных заинтересованных сторон. Разработка и осуществление этих мер должно основываться на оценке результативности национальной инновационной системы, которая обеспечивает соответствующую диагностику существующей ситуации и предлагает рекомендации по совершенствованию инновационной деятельности с учетом национальных особенностей и наработанного международного опыта.

Формирование и развитие инновационной деятельности невозможно без финансирования инновационных проектов. Финансирование заключается в обеспечении инновационных проектов необходимыми материально-техническими и оборотными ресурсами. Нехватка собственных средств предприятия вызывает необходимость привлечения дополнительных заимных источников. Однако для высших источников характерно достаточно высокий степень риска недоним

принципом финансирования инновационного проекте является использование множественных источников, гибкость и адаптивность к быстро меняющимся внешним ситуациям. Важную роль в финансировании и стимулировании инновационным средствам и различных источников, который включает широкий спектр инструментов способных давать направления развитию частного капитала в финансировании инновации.

Обзор литературы по проблематике проекта

В своем труде «Теория экономического развития Шумпетер И выдвигает тезис что прибыль может достигаться не только за счет роста цен и снижения затрат но и за счет инновационного характера выпускаемой продукции. Твис Б и Санто считают, что выпуск новых инновационных технологий невозможно без значительных расходов на фундаментальным и долгосрочные прикладные исследования. Фермам и компаниям для осуществления инновационной деятельности необходимо государственная поддержка и стимулирования отличают в своих исследованиях Кричевский М.Л, Камирин А.И и Сембиева Л.М, Мадярова Х.М, Тургинбаева А.Н и Мустафин М.А в своих трудах излагают существование значительных финансовых рисков при реализации инновационной деятельности выступает эффективным инструментом коммерциализации достижения науки, техники и технологии приходят к такому выводу ученые «Институте экономики Комитете науки МОН РК (2013) в своем коллективном труде “Формирование и развития конкурентоспособных факторов экономики Республики Казахстан».

В настоящее время ведущей тенденцией современного этапа развития производства является переход от сырьевой и индустриальной экономики к новой, инновационной экономике, базирующейся на интеллектуальных ресурсах, наукоемких и информационных технологиях. Переход экономики на инновационный путь развития требует непрерывного и целенаправленного поиска источников финансирования, подготовки и реализации нововведений, позволяющих увеличить доли конкурентоспособной продукции и услуг на рынке. Финансирование должно быть направлено на достижение необходимого уровня финансового обеспечения и способствовать развитию инновационных фирм и компаний, занимающихся разработкой и реализацией инновационных проектов.

Сегодняшнее состояние инновационной деятельности и инновационного климата в Казахстане характеризуется незначительными объемами государственного финансирования, нехваткой собственных средств у предприятий, низким уровнем притока частного капитала в инновационный процесс. Оно подразумевает обеспечение ресурсами, в состав которых входят не только денежные средства, но и выражаемые в денежном эквиваленте прочие инвестиции, в том числе основные и оборотные средства, имущественные права и нематериальные активы, кредиты, займы и залоги, права землепользования и пр.

В специальной литературе различают две формы финансирования инноваций – прямое и косвенное. Первое состоит из непосредственно прямых источников, второе – из косвенных. К прямым источникам финансирования относятся:

- бюджетные (государственные и региональные) средства;

- внебюджетные фонды.
- собственные средства предприятий (объединений).
- кредиты.
- инновационные инвестиции.
- специальные фонды.
- инновационные иностранные кредиты для венчурных организаций, разрабатывающих наукоемкие новшества;
- гранты.
- другие источники (например, страховые фонды, в будущем венчурные фонды, целевые благотворительные поступления).
- К косвенным источникам финансовой поддержки инноваций относятся:
  - налоговые льготы и скидки.
  - налоговые кредиты.
  - кредитные льготы, т. е. предоставление кредитов предприятиям – потенциальным потребителям инновационных разработок;
  - финансовые санкции за невыполнение договоров (конкретных отношений) и обязательств;
  - лизинг специального научного оборудования и стендов;
  - таможенные льготы.
  - амортизационные льготы.
  - научно обоснованное ценообразование на научно-техническую продукцию.
  - государственный протекционизм в международном научно-техническом сотрудничестве, включение инновационных проектов новаторов (в том числе инициативных) в комплексные государственные научно-технические, инновационные программы; определенные льготы для научных организаций при ремонте сложных опытно-экспериментальных установок и приборов и др.

Методология

Финансирование инновационной программы должно осуществляться при соблюдении следующих условий:

- динамика инвестиций должна обеспечивать реализацию программы в соответствии с временными и финансовыми ограничениями;
- снижение затрат финансовых средств и риска программы должно обеспечиваться за счет соответствующей структуры и источников финансирования и определенных организационных мер, в том числе: налоговых льгот, гарантий, разнообразных форм участия.

В этой связи полезно изучить опыт зарубежных стран по организации и методам финансирования инноваций.

Надо отметить, что в ведущих индустриальных странах с формированием инновационной политики, как важного направления государственной деятельности, активный процесс организации финансирования различных программ индустриально-инновационного развития развернулся еще в прошлом веке.

Сегодня в развитых странах (Япония, Германия, Великобритания, США, Франция и др.) финансирование инноваций проводят на основе методологии Форсайт (с англ. «foresight» – предвидение), которая состоит в организации систематической оценки долгосрочных (до 30 лет) перспектив развития науки, технологий, экономики и общества с целью определения стратегических областей исследований, которые могут принести наибольший социально-экономический эффект.

Исходя из конкурентных преимуществ страны, а также внутренних потребностей развития, особенности финансирования инноваций могут быть различными в разных странах, они определяются проводимой в них государственной инновационной политикой, устанавливающей общие цели научно-технологического развития и намечающей принципиальные пути их реализации. Например, для организации финансирования в некоторых странах создаются специализированные агентства по финансированию инноваций.

Так, во Франции через агентство ANVAR (Национальное агентство по реализации результатов исследований) государство осуществляет финансирование и управление инновационными процессами. Агентство создано в 1979 г., главной его миссией является поощрение инновационной активности малых и средних фирм, исследовательских лабораторий, научных работников, повышение эффективности результатов научных исследований. Эти задачи ANVAR решает через принятие на себя части финансовых расходов, связанных с передачей технологий, разработкой новых продуктов, имеющих технологическую составляющую. При этом бюджет ANVAR формируется в основном за счет государственных дотаций, а также за счет возвращения фирмами полученных ранее кредитов. Агентство также управляет средствами, выделенными для поддержки инноваций другими структурами, в частности, Европейской комиссией, отраслевыми министерствами, местными органами власти, фондами. Деятельность агентства весьма децентрализована, она осуществляется через 25 региональных отделений, которые принимают решения по финансированию инновационных проектов и обеспечивают сопровождение этих проектов.

Аналогичное агентство SENTER создано в Нидерландах, через него государство финансирует исследования и разработки в рамках государственных программ в области энергосбережения и охраны окружающей среды, проекты, направленные на развитие экспорта, а также отдельные проекты, выполняемые малыми и средними производственными фирмами.

В Бельгии в направлении организации финансирования работает Фламандский институт развития научных исследований и технологических разработок в промышленности. На него возложены задачи по государственной поддержке, включая финансирование научных исследований в интересах промышленных компаний региона Фландрии.

В Германии государственная поддержка научно-технологического развития осуществляется централизованно через ряд учреждений общегерманского значения. Инновационная деятельность в регионах поддерживается со стороны Министерства экономики преимущественно в форме субсидий и поощрения венчурных капиталовложений. Венчурный капитал – форма финансового

обеспечения создания и использования продуктовых и технологических инноваций. Этот вид предпринимательства характерен для коммерциализации результатов научных исследований в наукоемких и, в первую очередь, в высокотехнологичных областях, где позитивный результат не гарантирован, и имеется значительный риск.

Характеризуя особенности финансирования индустриальных инноваций в Японии, надо отметить, что длительное время, особенно в послевоенные годы, научно-технологическая политика Японии базировалась на заимствовании зарубежных достижений науки и технологии (в форме покупки лицензий, создания смешанных компаний, участия в многонациональных исследовательских проектах). Благодаря такому заимствованию Япония не только достигла мирового технологического уровня в большинстве отраслей экономики, но также создала существенные заделы на международном рынке технологий будущего. Сегодня для обеспечения своей экономической безопасности Япония использует методы использования собственных технологических возможностей путем развития как прикладных, так и фундаментальных исследований, поэтому в последнее время правительство Японии концентрирует свои ресурсы в основном на получении принципиально новых знаний и обеспечивает подготовку высококвалифицированных специалистов. Основная форма государственной поддержки науки в Японии – финансирование государственных институтов, а также многочисленных исследовательских центров, которые ведут научную работу совместно с частными компаниями.

Несмотря на рост масштабов государственного финансирования НИОКР, значительную часть исследований проводят лаборатории частных компаний. Сегодня основную часть источников финансирования инноваций в Японии составляет именно частный капитал (до 80%) [6]. Доля государственных затрат на инновации здесь значительно ниже, чем в США и странах Европы, а также имеет большое значение объединение усилий частных компаний и государства в форме специальных фондов и программных исследований по общенациональным приоритетам, определяемым Министерством внешней торговли и промышленности Японии.

В целом, для повышения экономической эффективности инновационной деятельности в Японии постоянно предпринимаются государственные меры по стимулированию развития науки и технологий в отраслях, которые могут обеспечивать экономический рост в перспективе, а также по развитию венчурного бизнеса.

В Южной Корее принята Национальная программа научно-технического и инновационного развития, рассчитанная до 2025 г., целью которой является первоочередное развитие страны в тех направлениях, в которых она сможет занять передовые рубежи в мире. К ним относятся: нанотехнологии, биотехнологии, медицинское приборостроение, бытовая электроника, автомобили нового поколения, высокоскоростной железнодорожный транспорт.

Программа финансируется Министерством науки и технологий, другими министерствами и ведомствами, а также крупными корейскими компаниями, имеющими собственные научные подразделения. В настоящее время в Южной

Корею только за счет средств, выделяемых из правительственного бюджета, поддерживается деятельность около 450 исследовательских лабораторий, занимающихся активной инновационной деятельностью.

Каждая лаборатория получает до 250 тыс. долларов на срок до пяти лет для разработки новых конкурентоспособных технологий. Часто лаборатории работают в тесном сотрудничестве с зарубежными научно-технологическими центрами (в основном американскими), которое строится в основном на обмене научными кадрами и информацией о реализуемых проектах. Правительство Южной Кореи также поддерживает частные фирмы, которые активно занимаются научными исследованиями и технологическими разработками. Для этого используются как прямые, так и косвенные методы.

В частности, таким фирмам предоставляются налоговые льготы, разрешается ускоренная амортизация основных фондов, используемых для исследований и разработок, снижены налоги и таможенные пошлины на импортное оборудование, необходимое для осуществления инновационной деятельности. Кроме того, правительство выделяет частным и государственным научно-исследовательским институтам субсидии, а также кредиты с низкой процентной ставкой и на длительный срок.

Экономическая стратегия промышленных компаний, основанная на научно-технологическом развитии, дала им возможность мобилизовать значительные финансовые ресурсы для проведения НИОКР и внедрения их результатов в производство. В свою очередь государственная поддержка этих компаний, в том числе поощрение экспорта наукоемкой продукции, позволила им достигнуть высоких темпов роста производства этой продукции.

В последнее десятилетие политика индустриально развитых стран в отношении НИОКР стала носить более избирательный характер. Наметилась тенденция концентрации государственной поддержки в определенных направлениях, связанных, в частности, с решением следующих важных задач:

- оказанием поддержки частному сектору в освоении передовых технологий, имеющих важное значение для повышения конкурентоспособности на мировом рынке;
- усилением научно-технического потенциала малого и среднего бизнеса;
- совершенствованием инфраструктуры инноваций.

Меры прямой государственной финансовой поддержки в промышленности носят адресный характер. Они в большей степени ориентированы на достижение определенных целей и приоритетов государства. Кроме того, такие меры дают больше возможностей для контроля за бюджетными финансовыми потоками со стороны правительства. Однако наряду с этим для них характерны более высокая степень сопутствующего риска и более высокие административные расходы.

В США финансовые ресурсы на инновации поступают как от государства через федеральный бюджет (35%), от частных фирм и организаций (60%), средств правительств штатов, органов местного самоуправления, колледжей, университетов, частных фондов (5%) [9].

Правительство США играет активную роль в поддержке как фундаментальных, так и прикладных исследований и разработок. Последние могут

претендовать на выделение федерального финансирования в том случае, если прибыль от их разработки для частного сектора в данное время не очевидна, а сами проекты соответствуют национальным приоритетам или сулят большую общественную отдачу (например, нанотехнологии или водородная энергетика).

Одним из важных критериев для получения бюджетного финансирования на осуществление прикладных проектов является степень готовности частного сектора к разделению затрат с государством. В ходе проведенных исследований американское правительство пришло к выводу о важной роли координации усилий и установления взаимовыгодных партнерских отношений, включая партнерство государства с частным сектором (например, партнерство в области автомобильной промышленности Freedom-CAR), партнерство с другими странами (например, Международное партнерство в области водородной экономики), партнерство с университетской наукой.

Федеральное правительство США вносит крупный вклад в увеличение научно-технического потенциала отдельных штатов и регионов. Однако распределение федеральных средств на инновации между отдельными штатами шло очень неравномерно. Половина бюджетного финансирования приходилась на долю шести штатов – Калифорнии, Нью-Йорка, Массачусетса, Нью-Джерси, Мичигана и Техаса. Для борьбы с перекосами был внедрен механизм распределения средств для проведения НИОКР в конкурсном порядке с привлечением независимой экспертизы тем ученым и исследовательским центрам (а следовательно, и регионам), которые представили наиболее интересные и обоснованные в научном отношении заявки. Во главу угла при этом ставятся интересы науки и государства в целом. Однако параллельно Национальный научный фонд финансирует специальную программу, цель которой – оказать помощь специалистам регионов с самыми низкими показателями по итогам конкурсов на получение федеральных грантов и контрактов.

Подводя итог рассмотрению зарубежного опыта финансирования индустриальных инноваций, можно отметить, что большинство развитых стран ведет активную работу в области развития финансирования инноваций как на государственном, региональном, так и на отраслевом уровне. При формировании приоритетов учитываются не только проблемы текущего периода, но и тенденции развития науки и технологий на среднесрочную и долгосрочную перспективу. Применяемые на практике подходы достаточно разнообразны и могут различаться даже в пределах одного государства, но все они преследуют общую цель – активизировать использование внутренних резервов на основе развития предпринимательской инициативы.

Переориентация политики государства на цели структурной перестройки и существование сильных бюджетных ограничений привели к распространению во многих индустриально развитых странах точки зрения, согласно которой государство не должно распылять свои усилия и имеющиеся в распоряжении свободные ресурсы по всем развивающимся направлениям. Следует сконцентрировать их в наиболее важных для будущего всей национальной экономики стратегических отраслях промышленности.

Но прямого государственного финансирования для развития инновационной

деятельности недостаточно. Поэтому необходимо разрабатывать различные программы по содействию инноваторам, например, финансирование инновационных проектов, находящихся на начальной стадии развития, источником финансирования являются средства государственного бюджета на науку. Причем, проекты могут отбираться на конкурсной основе, критерии отбора должны быть представлены в конкурсной документации. Если программа рассчитана на три года, то финансирование в первый год предоставляется для проведения НИОКР, которое позволит предприятию выйти на рынок или самостоятельно или с помощью привлечения внебюджетных инвестиций, а переход на второй и третий год финансирования может осуществляться на конкурсной основе.

В инновационной среде не наложено финансирование из различных источников, банковский сектор не заинтересован в кредитовании инвестиции. До настоящего времени не сформирована сильная система налоговых льгот и налогового кредитования; для всех участников инновационной деятельности не установлен порядок использования децентрализованных каналов государственной поддержки инновационной активности.

Особенностью кредитования инновационного проекта является то, кредит гасится за счёт денежных потоков, генерируемых результатами проектной деятельности. Инновационные кредиты и кредитные линии представляют высокие требования к имущественному обеспечению и надёжности поручительства.

Кредитная организация не погашенную вовремя задолженность в любой момент может перевести в пакет акций или долю уставном капитале кредитуемой компании.

Получение целевых облигационных займов достаточно сложно: сопровождается множеством условий по финансовому состоянию компании-инициатора, целевому использованию кредита, имиджу и доверия к ней. Для правового обеспечения инновационного проекта, должен составляться учредительный договор. Характерной ситуацией для проекта является то, что одна сторона носитель идеи, технологии, активов уникального свойства, несущего новаторский потенциал. Другая сторона располагает денежными средствами и планирует получить достаточную прибыль.

В результате переговорного процесса все условия договорённости закрепляются соглашением.

Имеются три варианта привлечения соинвесторов для финансирования проекта:

- привлекается капитал предпринимателя, имеющего инновационный ресурс;
- крупные фирмы осуществляют поиск и привлечение партнёров для учреждения дочерней компании;
- инновационная фирма, стоящая перед банкротством, привлекает соинвестора, чтобы продолжить осуществление проекта.

К способам поощрения инновационной активности относятся налоговые кредиты и льготное налогообложение для предприятий, осуществляющих

государственные или собственные программы НИОКР. Налоговые инструменты, стимулирующие инвестиции в сферу НИОКР, делятся на две категории: налоговые льготы и налоговые кредиты.

В данном случае фирмам, инвестирующим средства на проведение научных исследований и разработок, разрешается вычесть эти расходы из налогооблагаемого дохода. При налоговом кредите разрешается фирмам и компаниям, инвестирующим средства на проведение исследований и разработок, вычесть указанный процент затрат из налогооблагаемого дохода.

Средства, направляемые в инновации, проявляются в конкретных формах инвестиций. Основными источниками инвестиций в инновации являются: собственные средства предприятия, государственное финансирование, акционерное финансирование, банковские кредиты, венчурное финансирование, лизинг, форфейтинг, франчайзинг, смешанное финансирование. Кроме того, функционируют различные фонды, приоритетными задачами которых являются финансирование и поддержка инновационных проектов, например, Национальный инновационный фонд, Банк развития Казахстана, Инвестиционный фонд, Фонд «Даму», Венчурный фонд, Фонд «Науки», Государственная корпорация по страхованию экспортных кредитов и инвестиций.

Собственные средства предприятий идут на финансирование собственных НИОКР, закупки технологий, организацию производства.

Результаты

В исследовании раскрыто значение перехода на инновационный путь развития, определены условия финансирования инновационных стран по организации финансирования инновации, обоснована необходимость перехода на многоканальный источник финансирования инновационных проектов.

Государственное финансирование из средств госбюджетов различных уровней направляется на инновационную деятельность, имеющих приоритетное значение.

Акционерное финансирование позволяет аккумулировать крупные финансовые ресурсы путем размещения акций среди инвесторов, что даёт возможность осуществлять перспективные инновационные проекты. Преимущества акции для инвесторов заключается в достижении курсовой разницы и возможности участия в управлении инновационной компанией. Посредством эмиссии ценных бумаг производится замена инвестиционного кредита рыночными долговыми обязательствами.

Банковские кредиты являются одним из важнейших источников финансирования инновационной деятельности компании на всех стадиях развития. Банки являются основными инвесторами в венчурных фондах Запада. Инновационная компания нуждается в долгосрочных банковских кредитах, так как она получает доход от инновационного проекта только в период выхода инноваций на рынок, а в самом начале, до этапа внедрения инновации, она испытывает потребность в денежных ресурсах на пополнение оборотных средств и формирование внеоборотных активов.

Форфейтинг является операцией по трансформации коммерческого кредита в банковский. Покупатель, не располагающий на момент заключения сделки требуемой суммой финансовых ресурсов, выписывает продавцу комплект векселей на сумму, равную стоимости объекта сделки и процентов за отсрочку платежа, то есть предоставление коммерческого кредита. Продавец учитывает полученные векселя в банке. По учтённым платежам продавец получает деньги в банке. В результате коммерческий кредит предоставляет не продавец, а банк, согласившийся учесть векселя и принявший на себя кредитный риск, то есть коммерческий кредит трансформируется в банковский. Кредитование по схеме форфейтинга осуществляется на срок от 1 года до 7 лет.

Франчайзинг – это предоставление компанией физическому или юридическому лицу лицензии (франшизы) на производство или продажу товара или услуг под товарным знаком или знаком обслуживания данной компании либо по ее технологии.

Инновационному проекту, как виду инвестиционного проекта, сопутствует высокий уровень риска. Он значительно выше, чем в среднем для обычных инвестиций. Как отмечают специалисты, инвестиционный проектный риск не позволяет обеспечить успешность вложения не более 20 %.

Инновационный вид проекта отличается от инвестиционного проекта более высоким потенциалом перспективности вложений. Норма рентабельности инновационного проекта составляет 70%.

Вместе с тем, реализация инновационного проекта сталкивается с рядом проблем как обстановка высокой неопределённости, отсутствием на рынке капитала дешёвых финансовых ресурсов, незначительностью залоговой базы для взаимствования. Поэтому финансы для инвестиционных проектов труднодоступны, носят весьма ограниченный и жесткий целевой характер.

Более доступными источниками финансирования являются использование личных сбережений инициаторов, их семей и друзей. Это незначительные средства. Но они имеют определённую опасность на будущее в связи с неясностью природы источника: то ли кредит, то ли вклад в бизнес.

Наряду с ними источниками могут привлечены более доступные такие формы финансирования как гранты некоммерческих фондов, льготные беззалоговые кредиты, льготные кредиты с компенсацией процентных ставок, инвестиции аналогичные венчурным.

Условием успешности инновационного проекта является финансовое обеспечение. Компании-инноваторы могут использовать как внутренние, так и внешние ресурсы. Набор действенных инструментов финансового наполнения инвестиционного проекта предоставлен в таблице 1.

Таблица 1 – Формы проектного финансирования

Проектное финансирование	
Внутренние источники	Внешние источники
1. Уставной капитал, сформированный владельцами и долевым участием	1. Инвестиционный кредит и кредитные линии.

других инвесторов.	
2. Нераспределённая прибыль.	2. Целевые облигационные займы.
3. Амортизационные накопления.	3. Дополнительная эмиссия конвертируемых акций.
4. Добавленный капитал, формируемый за счёт переоценки основных средств.	4. Выпуск конвертируемых облигаций.
5. Краткосрочная кредиторская задолженность.	5. Учреждение отдельной компании с долевым участием в финансировании инновационного проекта
Примечание – составлено авторами	

Внутренние источники достаточно стандартизированы для любого вида инвестиции. Они являются наиболее предпочтительными. Однако полагаться только на этот источник, поставило бы финансирование в сложное положение. Значительные возможности открываются при привлечении заёмных средств или диверсификации источников внешнего финансирования. Экономическая целесообразность разнообразных источников заключается в том, что позволяет значительно снизить риск нехватки средств или риск недофинансирования.

Совершенно особенным видом проектного финансирования является венчурное финансирование. Венчурная деятельность характеризуется высокой степенью неопределённости и риска. В случае успеха венчурные разработки могут стать прорывными.

Венчурное финансирование предполагает высокий риск вложения. Плата за пользование средствами не взимается. Инвесторы и владельцы – инициаторы привлечения средств терпеливо ожидают успеха инновационной деятельности.

Венчурное финансирование осуществляется через венчурные фонды или напрямую без посредников. Венчурные фонды существуют в виде: специализированных независимых фирм венчурного капитала (ФВК), венчурных фондов крупных корпораций и венчурных компаний малого бизнеса.

Венчурный капитал представляет собой долгосрочные инвестиции, вложенные в рискованные ценные бумаги в ожидании высокой прибыли.

В Казахстане отмечается малое количество как самих венчурных фондов, так и реализуемых ими проектов. Основными причинами этого являются дефицит интересных инновационных проектов, инноваторы слабо осведомлены о возможностях венчурного финансирования, объёмы государственного финансирования незначительны, отсутствуют условия для развития венчурных капиталистов (бизнес - ангелов). В республике выделяемые средства на финансирование фундаментальных и прикладных исследований и разработок составляют 0.2 – 0.3% ВВП, в то время как в развитых странах данный показатель составляет 3-4% ВВП. Средства на научные исследования идут в общей сложности десяти отраслевым организациям. По линии Министерства науки из высшего образования финансируются 1160 научных исследований и 59 научно-технических

программ. В основном это грантовые проекты, направленные на повышение научного потенциала страны.

Заключение

В последние годы в Казахстане взят курс на развитие отечественного наукоемкого производства, разработку и освоение новых информационных технологий, ориентированных на получение конкурентоспособной продукции и обеспечение интересов национальной экономической безопасности и развития промышленного и научно-технического потенциала республики.

В этих условиях активизируются инновационные процессы, внедрение новых технологических укладов, освоение новых переделов в обрабатывающей промышленности, развитие национального научно-технического потенциала, преодоление разрыва между наукой и производством, обеспечение реального трансферта передовой иностранной технологии и внедрение международных стандартов. Важную роль в оценке научно-технического прогресса в любом государстве, в том числе и в Казахстане играет доля инновационной продукции, созданной на внутреннем рынке по отношению к ВВП.

Каждому инновационному проекту соответствует определенная форма целевого финансирования. Решение об инвестировании определяет источник финансирования и условия привлечения финансовых ресурсов. Таким образом, финансирование инноваций в Республике Казахстан должно осуществляться на многоканальной основе при ведущей роли бюджетных ассигнований в стартовый период освоения базисных инноваций и преобладании внебюджетных инвестиций в период их распространения.

Список использованных источников

1. Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1050.

2. Закон Республики Казахстан от 4 июля 2018 года № 174-VI ЗРК.О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам венчурного финансирования <https://www.gov.kz/memleket/entities/details/adilet/Z1800000174?lang=ru>

3. Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636. Об утверждении Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года. Электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>;

4. Стратегия «Казахстан-2050». Электронный ресурс: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs;

5. Хотяшева, О.М. «Инновационный менеджмент». 3-е изд. учебник и практикум для академического бакалавриата, 2016

6. Кажанова Е. Ю., Кравцов И.В. – «Проблемы финансирования инновационных проектов». Белгородский экономический вестник - 2015г. №4

7. Мамий Е.А., Байбуртян М.А. – «Нечетко-множественный подход к оценке инвестиционной привлекательности инновационных проектов». Экономический анализ: теория и практика - 2011г. №30

8. Abdurakhmanova G.K., Rustamov D.J. Venture Investment Environment in Different Countries Analysis of Venture Business in Uzbekistan // *Academicia*. 2020. No. 4 (10). P. 234-242.

9. Rusu V.-D., Toderascu C. Venture Capital Financing In Emerging Economies // *CES Working Papers*. 2006. No. VIII. P. 148-162.

10. Борисова О.В. Рынок финансовых технологий и тенденции его развития // *Финансы и кредит*. - 2018. - № 8(24). - С. 1884-1858.

11. Тулегенова Д.М., Сабирова Р.К. Инвестиционная привлекательность венчурного бизнеса и его развитие в Казахстане // *Материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары»*, 27 апреля 2018. - Кокшетау. - С. 126-130.

12. Советова С.Ж. Возможности притока капитала на развивающиеся рынки (на примере Казахстана) // «Новые тренды, стратегии и структурные изменения в экономике стран с развивающимися рынками». Материалы VII научной конференции, 30 мая 2018 г. - Москва: РУДН. - С. 189-195.

13. Синютин А.Д. Становление и развитие венчурной индустрии в Казахстане // «Современные технологии: актуальные вопросы, достижения и инновации». Сборник статей XIII международной научно-практической конференции. 27 января 2017 г. - Пенза. - С. 21-23.

14. Зайцев А. В. «Венчурное финансирование инновационных проектов высокотехнологичных предприятий». Российское предпринимательство - 2011г. №5-1

15. Казбекова Л.А., Шайнуров А.С., Култанова Н.Б. Развитие венчурного рынка в Республике Казахстан: проблемы и приоритеты. *Вестник университета «Туран»*. 2022;(2):100-109. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-2-100-109>

16. Официальный сайт АО «Фонд науки»// www.science-fnd.kz;

17. Алпысбаева С.Н. Стимулирование создания инновационных производств в условиях вступления Казахстана в ВТО/ С. Н. Алпысбаева, А. Тазабеков, М. Коянбаева// *Экономика: стратегия и практика*, 2017. т.№1-2.- 46 с.

Information about the authors

***Anoir D. Chelekbay**- correspondent author, Doctor of Economics, Professor of the Kainar Academy, Department of Economics and Business, Almaty, Kazakhstan. E-mail: isamus@mail.ru. ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Sholpan R. Abzhalelova - Master of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Head of the Department of Economics and Business of the Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. E-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Авторлар туралы мәліметтер

*Челекбай А.Д. – автор корреспондент, экономика ғылымдарының докторы, «Қайнар» академиясының «Экономика және бизнес» кафедрасының профессоры, Қазақстан. E-mail: isamus@mail.ru. ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Абжалелова Ш.Р. - м.ғ.к., доцент, «Қайнар» академиясының экономика және бизнес кафедрасы меңгерушісінің орынбасары, Алматы, Қазақстан. E-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/orcid.org/0000-0002-2188-6280>

Сведения об авторах

*Челекбай А.Д. – автор корреспондент, д.э.н., профессор Академии Кайнар, кафедры Экономики и бизнеса, Алматы, Казахстан. E-mail: isamus@mail.ru. ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Абжалелова Ш.Р. - м.э.н., доцент, заместитель заведующего кафедрой Экономики и бизнеса Академии Кайнар, Алматы, Казахстан. E-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/orcid.org/0000-0002-2188-6280>

Assessment of the level of transformation of digital technologies in the context of innovative growth

Akkhozha A. Tagay^{1*}, Alibek P. Beisenov¹, Kamilakhon R. Halmurzaeva²

¹ Kaynar Academy, Almaty, Kazakhstan

² University of Westminster, London, Great Britain

Abstract

The article provides an overview of the current situation of digital transformation in certain countries of the world, including Kazakhstan, reveals the problems associated with these processes, and provides comments and suggestions for improving the work on digital transformation. The current state of the IT market of the EAEU and Kazakhstan is analyzed, mutual economic relations between the EAEU member states are studied. The essence of the category "digital economy" is revealed and the characteristics of the digital economy are given. The basis of the digital economy is trading through information and communication technologies (ICT). The role of the digital economy as a source of investment and innovation growth is determined. The problems of further development of the digital economy of modern Kazakhstan are thoroughly investigated. The main methodological concepts of the digital economy development are established, the ways of its implementation in the Republic of Kazakhstan are recommended. A serious study was conducted to analyze the indicators of the current state of digitalization of Kazakhstan in accordance with the indicators of annual international ratings. The "bottlenecks" hindering the digitalization of the country's economy have been identified. The assessment of the current state of the ICT market is given. The structure of the market is critically examined, the dynamics of its development are revealed. Suggestions on the main trends in the development of the IT market of the Republic of Kazakhstan are given.

Keywords: information technology, economics, information and communications technologies software, digital technologies, Kazakhstan

Иновациялық даму кезеңінде цифрлық технологиялардың өзгеріс деңгейін бағалау

Тағай А.А.^{1*}, Бейсенов А.П.¹, Халмурзаева К.Р.²

¹ Академия Кайнар, Алматы, Қазақстан

² Вестминстерский университет, Лондон, Великобритания

Түйін

Мақалада әлемнің жекелеген елдеріндегі, оның ішінде Қазақстан Республикасындағы цифрлық трансформацияның - сандық өзгерістердің қазіргі

жағдайына шолу жасалды, осы процестерге байланысты туындайтын мәселелер көрсетілді және цифрлық трансформация бойынша жұмысты жақсарту бойынша шаралар мен ұсыныстар баяндалады. ЕАЭО мен ҚР ІТ нарығының ағымдағы жай-күйі талданады, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер арасындағы өзара экономикалық қатынастар зерделенеді. "Цифрлық экономика" санатының мәні ашылады және оның сипаттамалары беріледі. Цифрлық экономиканың негізі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) арқылы сауда жасау болып табылады. Цифрлық экономиканың инвестициялық және инновациялық өсу көзі ретіндегі рөлі анықталды. Қазіргі Қазақстанның цифрлық экономикасын одан әрі дамыту мәселелері мұқият зерттелді. Цифрлық экономиканы дамытудың негізгі әдіснамалық тұжырымдамалары белгіленді, оны Қазақстан Республикасында енгізу жолдары ұсынылды. Жыл сайынғы халықаралық рейтингтердің көрсеткіштеріне сәйкес Қазақстанды цифрландырудың ағымдағы жай-күйінің көрсеткіштерін талдау бойынша елеулі зерттеу жүргізілді. Ел экономикасын цифрландыруға кедергі келтіретін "мәселелер" анықталды. АКТ нарығының ағымдағы жай-күйіне баға берілді. Нарық құрылымы сыни тұрғыдан қарастырылып, оның даму динамикасы анықталды. ҚР ІТ нарығын дамытудың негізгі үрдістері бойынша ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: ақпараттық технологиялар, экономика, ақпараттық-коммуникациялық технологияларға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету, цифрлық технологиялар, Қазақстан

Оценка уровня трансформации цифровых технологий в условиях инновационного роста

Тағай А.А.^{1*}, Бейсенов А.П.¹, Халмурзаева К. Р.²

¹ Академия Кайнар, Алматы, Казахстан

² Вестминстерский университет, Лондон, Великобритания

Аннотация

В статье дается обзор современной ситуации цифровой трансформации в отдельных странах мира, в том числе и в Казахстане, раскрываются проблемы, связанные с этими процессами и изложены замечания и предложения по улучшению работы по цифровой трансформации. Анализируется текущее состояние ИТ рынка ЕАЭС и Казахстана, изучены взаимные экономические отношения между государствами-членами ЕАЭС. Раскрывается сущность категории «цифровая экономика» и даются характеристики цифровой экономики. Основой цифровой экономики является торговля с помощью информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Определена роль цифровой экономики как источника инвестиционного и инновационного роста. Тщательно исследованы проблемы дальнейшего развития цифровой экономики современного Казахстана. Установлены основные методологические концепции развития цифровой экономики, рекомендованы пути ее внедрения в Республике Казахстан. Было

проведено серьезное исследование по анализу показателей текущего состояния цифровизации Казахстана в соответствии с показателями ежегодных международных рейтингов. Были выявлены "узкие места", препятствующие цифровизации экономики страны. Дана оценка текущего состояния рынка ИКТ. Критически рассмотрена структура рынка, выявлена динамика его развития. Даны предложения по основным тенденциям развития ИТ рынка РК.

Ключевые слова: информационные технологии, экономика, программное обеспечение для информационно-коммуникационных технологий, цифровые технологии, Казахстан

Введение

Главной особенностью современной «индустриальной» и «постиндустриальной» этапов экономики является ее **цифровое преобразование**, которое служит основным фактором поддержания экономики с высокой степенью развития и эффективностью. Цифровая экономика основана на информационно-коммуникационных технологиях (ИКТ), которые включают в себя специализированные организации и предприятия, занимающиеся регистрацией, сбором, обработкой и электронной передачей информации потребителю.

Новые эффективные возможности развития экономики в условиях четвертой промышленной революции были указаны в Стратегическом плане развития РК до 2025 года и особо было отмечено, что мировое сообщество в современных условиях преимущественно развивается за счет внедрение инновационных, информационно-технологических решений, которые позволяют резко повысить производительность труда и объема выпуска продукции и оказания услуг[1].

В настоящее время «цифровая экономика» осмысливается как результат трансформационных эффектов новых технологий общего назначения в сфере коммуникации и информации, которые могут и должны привести кардинальному улучшению в социально-экономической деятельности страны. Актуальность цифровой экономики выражается тем, что информационные технологии становятся важным подспорьем и одним из главных атрибутов, механизмов обеспечивающие экономический рост и развитие страны, а также повышение народного благосостояния. Применение цифровых технологий для реализации товаров и услуг, оказания государственных услуг, образования граждан позволит всему обществу приобрести так называемые цифровые дивиденды, под которыми понимается рост национального благосостояния и материальная прибыль.

Поэтому, в настоящее время цифровая экономика бесспорно становится как хозяйственная деятельность, где ключевым фактором становятся данные в цифровом виде, обработка больших объемов и использование результатов традиционными формами хозяйствования, эффективность различных видов производства, технологий, оборудования, хранения, продажи, доставки товаров и услуг. Формирование цифровой экономики Казахстана характеризуется усилением значения информационных и цифровых средств в общественной и финансовой жизни. Следует признать тот факт, что цифровизация - уже

повседневная и повсеместная реальность и сферы применения цифровых технологий очень широки. Наиболее продвинутыми и успешными становятся компании, использующие цифровую экономику в индустриальной, розничной и финансовой сферах деятельности. Вместе с тем, это требует создание необходимой инфраструктуры, институциональной среды, развитие цифровой квалификации специалистов.

Обзор литературы по проблематике проекта

В настоящее время по данным UNCTAD B2C ECOMMERCE INDEX 2019 (индекс электронной коммерции) [2], более 28% рынка информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) занимает США, Еврозона (ЕС) 26,1%, Япония 9,3%, Китай 8,1% и Индия 2,2%. В этом отношении отечественная отрасль ИКТ является одним из динамично развивающихся секторов национальной экономики. В структуре ИТ рынка Республики Казахстан (РК) доля ИТ услуг составляет 30%, доля программного обеспечения – 15% и доля ИТ оборудования – 55%; доля казахстанского содержания в общем объеме ИТ рынка – в пределах 32%; доля казахстанского содержания в ИТ услугах – 80%. В рейтинге IDI по индексу ИКТ Казахстан занимает 48-е место, уступая среди стран СНГ только России (40-е место). По индексу сетевой готовности NRI Казахстан на 43-м месте (РФ – 54-ое место). Аналитики IDC и эксперты рейтингового агентства «Эксперт-Казахстан» [3] отмечают состояние ИТ рынка РК как восстановленное после кризиса, далекое от насыщения ИТ технологиями, следовательно, имеющее возможности для развития.

Основой третьей модернизации Республики Казахстан [1] является "цифровизация производственных процессов и внедрение цифровых технологий", которая охватывает три основных направления: а) модернизация экономики на основе технологических обновлений с ведущей ролью бизнеса и повышением эффективности государственного управления; б) политическая и институциональная модернизация; в) модернизация общественного сознания с целью повышения открытости, прагматизма и конкурентоспособности населения страны. В этом отношении стратегической целью РК является достижение к 2025 году [1] уровня стандартов и требований, принятым Европейской организацией экономического сотрудничества и развития, ОЭСР (Organization for Economic Cooperation and Development)[4]. Эти требования заключаются в повышении конкурентоспособности бизнеса и человеческого капитала благосостояния, технологической модернизации, улучшении институциональной среды и построении экономики, соблюдение экологической безопасности, основанной на минимальном негативном воздействии на природу, и в конечном итоге достижении качественного и устойчивого экономического роста, что приводит к повышению уровня жизни людей.

Правительством РК поставлена задача обеспечить стране 40-е место в рейтинге конкурентоспособности (ГИК ВЭФ) к 2025 году, а к 2050 году 30-е место. Для достижения таких целей к 2025 году поручено разработать необходимые меры по подготовке не менее 100 тысяч квалифицированных ИТ специалистов [5]. В

течение следующих пяти лет планируется открыть двадцать инновационных школ компьютерного программирования в регионах РК, перевести пятьдесят региональных университетов под эгидой IT компаний и специализированных IT университетов, а также выделить 20 тысяч государственных грантов школам программирования.

Анализируя современное состояние цифровой трансформации нашей страны авторы [6] отмечают высокие показатели электронной вовлеченности населения Казахстана. Они считают, что основными факторами при этом явились следующие: реализация государственных и региональных программ по развитию информационно-коммуникативных технологий и их инфраструктуры; появление интернет-банкинга и мобильного интернета а также развитие электронного правительства в Казахстане. По мнению авторов, указанные факторы сыграли высокую роль в переходе к принципиально иным стандартам жизни и способствовали увеличению спроса в обществе на интернет-технологии.

Методология

Методологической основой статьи является анализ, обобщение и прогнозирование цифровых преобразований в экономике. Цифровая экономика, как неотъемлемая часть производственных и интеллектуальных ресурсов, открывает путь для новых товаров и услуг, методов производства, источников сырья и новых технологий. В свою очередь, это приводит к расширению и качественному развитию рынка новых товаров, продуктов и технологий.

Реализация поставленных задач: создание цифровой платформы, цифрового пространства на основе информационно-коммуникационных технологий требует подразделения конкурентоспособных IT специалистов. Поэтому научно-исследовательские институты и университеты РК должны стать центрами создания новых инноваций знаний и компьютерных программ, а также выполнять задачу подготовки высококвалифицированных кадров для нужд цифровой экономики страны. Вот эти мероприятия должны в ближайшие 10 лет обеспечить формирование и внедрение цифровой экономики, охватывающей всю сферу экономики страны. В связи с этим, в первую очередь, ожидается интенсивная цифровизация следующих отраслей, это: агропромышленный комплекс, тяжелая и мелкооптовая промышленность, энергетика, логистика и информационные технологии. Реализация этих мер должна обеспечивать не менее трети среднегодового прироста валового внутреннего продукта (ВВП) страны.

Поэтому определение путей формирования и развития цифровой экономики требует ответов на вопросы о том, какие факторы могут оказаться решающими в будущем, взаимодействуют ли цифровизация и цифровые технологии с этими факторами. Принципиально важно определить систему этих факторов, возможную последовательность их воздействия на экономику. Чтобы решить эти проблемы, необходимо уточнить начальные условия и будущие результаты развития системной парадигмы.

Методологическом отношении нами представляется цифровая экономика как

неотъемлемая часть экономической системы страны и как эффективный механизм позволяющий обеспечить высокие темпы прироста ВВП, а также повысить экономическую эффективность общественного производства.

Для решения задач, поставленных в статье, были изучены официальные источники государственных органов, информация от мировых рейтинговых компаний по ИКТ, научные статьи и опыт зарубежных стран в развитии цифровой экономики.

Результаты

Данные Всемирного экономического форума (ВЭФ) показывают, что РК по-прежнему отстает в инновационном развитии приоритетных секторов экономики. Казахстан, например, занимает 87-е место в рейтинге "инновационные возможности" и 74-е место в индексе "Всемирной организации интеллектуальной собственности" [5]. Все это крайне негативно сказывается на конкурентоспособности экономики страны.

В 2019 году позиция Казахстана в Глобальном индексе кибербезопасности Международного союза электросвязи улучшилась. Согласно отчету Международного союза электросвязи, Казахстан занял 40-е место в 2018/2019 годах и поднялся на 42 пункта в Глобальном индексе кибербезопасности по сравнению с прошлогодним рейтингом. Еще одним шагом на пути к инновациям является предоставление бесплатного профессионального образования для молодежи. В РК это рассматривается как инвестиция в человеческий капитал здравоохранения. Таким образом, РК заложил основу для будущего развития страны по бесплатному выпуску качественных научных и профессионально-экономических специалистов. Использование инноваций в РК является основой резкого роста во всех областях, особенно в развитии социальных услуг и промышленности. Казахстан стремится стать ведущим государством региона Центральной Азии, и такое стремление может быть осуществлено только при наличии инновационной и сильной индустриальной экономики и квалифицированных человеческих ресурсов.

В 2016 году главы государств-членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС) подписали "Заявление о цифровой повестке дня", и эта программа предусматривает продвижение и поддержку новых цифровых инициатив для обеспечения качественного экономического роста в соответствии с тенденциями глобализации экономики в мире. В контексте внешней торговли его приоритетами являются: контролировать движение товаров, услуг и цифровых активов реального времени, основанные на основе цифровых технологий и обеспечивать его оперативное управление; Цифровая торговля между государствами ЕАЭС; транспортные коридоры, основанные на цифровых технологиях; формирование единой стандартной цифровой экономики на территории ЕАЭС[7]. Реализация этих мероприятий обеспечить увеличение общего объема ВВП в странах ЕАЭС примерно на 10,6%, дополнительное увеличение объема экспорта услуг информационно-коммуникационных технологий с 51% до 74%. Благодаря реализации внедрения «e-commerce» на территории ЕАЭС общая ВВП может

увеличится на 0,88%, также в результате эффективности трансграничных электронных услуг возможно получить дополнительно 500 млн.долл. США.[7].

В 2019 году объем товарооборота государств ЕАЭС со странами, не входящими в Союз, составил 733 млрд долл. США в том числе экспорт 459 млрд долл. и импорт 274 млрд долл., а объем взаимной торговли товарами внутри Союза 61 млрд долл. [8].

Связи с этим следует отметить, что, помимо членства в ЕАЭС или торговых соглашений с объединением, существует формат государства-наблюдателя в союзе. За последние три года три страны получили статус наблюдателя при ЕАЭС.

Основу товарного экспорта стран ЕАЭС в третьи страны составляют: минеральные продукты (65,8%), металлы и изделия из них (8,8%), продукция химической промышленности (5,8%). В импорте преобладают машины, оборудование и транспортные средства (44,4%), продукция химической промышленности (19,1%), продовольственные товары и сельскохозяйственное сырье (11,1%). В географической структуре экспорта ЕАЭС 48,7% приходится на вклад Европейского союза, 27,7% на вклад стран "Азиатско-Тихоокеанского экономического сотрудничества" (АТЭС). Напротив, доля стран АТЭС в общем объеме импорта стран ЕАЭС высока 44,7%, и для сравнения 37,9% товаров поставляется из Европейского Союза [9].

Оценка результатов торговых отношений с третьими странами, большинство авторов оценивают положительно. Некоторые авторы тем не менее высказывались о перспективах влияния такого рода соглашений на экономическое сотрудничество положительно еще до появления первых итогов на основе мирового опыта либо общей логики экономического развития [10]. Другие специалисты отмечали, что курс на более тесные формы сотрудничества ЕАЭС с третьими странами отвечает их интересам, являясь фактором ускорения экономического развития [11], а также указывали на позитивные последствия данных форматов сотрудничества в более широком контексте, включая расширение экономических и политических связей [12]. Некоторые эксперты в то же время указывали на то, что расширение использования соглашений с третьими странами несет и определенные риски для экономических интересов ЕАЭС [13], а зарубежные исследователи традиционно акцентируют внимание на политических последствиях и рисках усиления экономических связей в рамках евразийской интеграции [14].

Составляющими взаимной торговли стран ЕАЭС являются в основном минеральные продукты (25,8%), машины, оборудование и транспортные средства (19,8%); продовольственные товары и сельскохозяйственное сырье (15,5%); металлы и изделия из них (12,7%) и продукция химической промышленности (12,1%). Наибольший объем торговли приходится на страны России (63,5%), Беларуси (23,8%) и Казахстана (10,3%) [15].

Значение внутреннего рынка ЕАЭС для его стран-членов также различно. Если анализировать показатели за предыдущие 5 лет, то заметно преобладающая роль Беларусь, которая осуществляет около 60% от своего объема экспорта и и более 50% импорта товаров на территории ЕАЭС.

Доля и роль, которые ЕАЭС получает от своих государств-членов на внутреннем рынке, различны. Доля России в экспорте на внутренний рынок в

рамках ЕАЭС составляет 63,4%. Что касается ситуации с взаимным импортом, то показатели Российской Федерации и Республики Беларусь близки по размерам и в 2019 году составили 34,2 и 36,6% соответственно. Однако значительная часть российской доли формируется за счет ее импорта из Беларуси (таблица 1).

Таблица 1. Доля некоторых стран-участниц ЕАЭС во взаимной торговле в %

Показатель 0	2017 г.		2018 г.		2019 г.		изменение 2019 г. к 2017 г.	
	Экс- порт	Им- порт	Экс- порт	Им- порт	Экс- порт	Им- порт	Экспорт	Импорт
	1	2	3	4	5	6	7	8
Беларусь	26,4	36,5	24,1	37,7	25,0	36,6	-1,4	+0,1
Казахстан	11,7	24,5	11,2	24,6	9,6	23,3	-2,1	-1,2
Россия	60,3	32,9	63,2	31,1	63,4	34,2	+3,1	+1,3
Составлено на основе источников [15,16]								

Значение рынка ЕАЭС для стран-участниц также различно. При сравнении с показателями за последних лет, наиболее важным он является для Беларуси, которая направляет туда свыше половины своего экспорта и получает около 60% импорта.

Наименьшее значение объединенный рынок имеет для России - менее 10% экспорта РФ идет в страны ЕАЭС, и такую же долю в российском импорте занимают поставки из указанных стран. Однако в предшествующие десятилетия этот рынок играл более значимую роль для всех стран-участниц.

Но приведенные выше результаты не следует абсолютизировать, поскольку в результате того, что статистика торговли стран основывается на различных методологических основаниях, их оценка и сравнение иногда могут приводить к недостоверным выводам. В качестве альтернативы, сумма экспорта, отправленная из одной страны в другую, почти никогда не соответствует сумме импорта, которую вторая страна привезла из первой страны. Кроме того, в статистике внешней торговли "Базовые условия поставки товаров" (Инкотермс: "FOB" для экспорта, "CIF" для импорта) могут приводить к различным результатам при расчете стоимости сырьевых товаров. По этой причине внешняя торговля не может постоянно отражать реальную ситуацию. Все это говорит о том, что статистика внешней торговли не может служить основой для рассмотрения фактического состояния торговли между государствами с целью ее полного отражения.

Поэтому результаты анализа внешней торговли, включая представленные здесь показатели, следует воспринимать лишь как приблизительные отражение

реальных процессов.

Если анализировать траекторию развитие взаимной торговли государств-членов ЕАЭС во долговременном аспекте, то можно наблюдать следующее. В таблице 2 представлена динамика суммарного объема взаимной торговли товарами между государствами-членами ЕАЭС.

Таблица 2. Таблица 1. Взаимная торговля между государствами-членами ЕАЭС

Показатель	2014	2015	2016	2017	2018	2019
	1	2	3	4	5	6
Суммарный объем взаимной торговли, млрд. долл. США	57,4	45,4	43	54,7	60,3	61
Прирост %	100	79,09	94,714	127,21	110,24	101,16
Составлено на основе источников [15,16]						

Иллюстрируя приведенных данных, можно заключить, что в самом начале образования ЕАЭС наблюдалось некоторое снижение объема взаимной торговли между участниками Союза. Однако в последующем, особенно начиная с 2017 года уже наблюдается заметный прирост объема взаимной торговли товарами между государствами-членами ЕАЭС. При этом объем взаимной торговли товарами между государствами-членами ЕАЭС, исчисленный как сумма стоимостных объемов экспортных операций государств-членов ЕАЭС во взаимной торговле в 2019 году увеличился на 1,16 %, что в абсолютном выражении составило 0,7 млрд долл. Однако следует отметить, что увеличение стоимостного объема взаимной торговли товарами между государствами-членами ЕАЭС идет с замедлением темпов роста. Увеличение стоимостного объема взаимной торговли товарами между государствами-членами ЕАЭС на 1,3 % обусловлено увеличением физического объема взаимных поставок на 1,7 %. Стоит отметить снижение на 0,4 % на товары единого рынка ЕАЭС. Существующий рост объема взаимной торговли в сопоставимых ценах на 1,7 % характеризующийся индексом физического объема, сопровождался снижением товарной массы экспорта во внешней торговле с третьими странами (95,6 %) и более значимым ростом физического объема импорта товаров (105,3 %) из стран вне ЕАЭС.

В период пандемии (COVID-2019) все страны были вынуждены приостановить или замедлить взаимные поставки товаров и услуг, что привело к тому, что объем взаимной торговли товарами между государствами – членами ЕАЭС за январь – апрель 2020 года составил – 15,8 млрд долл., что на 16,3 % меньше уровня января – апреля 2019 года. Отрицательную динамику взаимной торговли ЕАЭС по сравнению с январем – апрелем 2019 года сформировало сокращение торговли энергетическими (на 45,8 %) и инвестиционными (на 19,9 %) товарами.

Можно отметить, что доля объема импорта РК на современной территории

ЕАЭС составляла в 1995-1997 г.г. - 60%, то к 2018-2019 г.г. - 40-42%. Подводя итоги можно утверждать, что 35-55% взаимного импорта стран-участниц приходится внутри ЕАЭС. Это обстоятельство свидетельствует о стабилизации внутреннего общего рынка ЕАЭС.

Некоторые наблюдатели считают, что это указывает на низкий уровень интеграции в рамках ЕАЭС. Однако из-за того, что продукция произведенная в тех же странах в период до интеграции ЕАЭС, не была столь конкурентоспособной, какой она должна быть на рынке дальнего зарубежья. И это послужило причиной их ориентация на внутренний рынок. Однако по мере роста их конкурентоспособности доля рынка ЕАЭС в совокупной торговле стран-участниц сократилась. В связи с этим будет затруднительно объяснить, что из-за высокой конкурентоспособности товаров этих государств их доля в торговле на территории ЕАЭС начала снижаться.

В торговых отношениях государств-членов ЕАЭС доля готовых пищевых продуктов для потребления, несколько выше в структуре торговли Кыргызстана, Казахстана и Беларуси. Например, доля продуктов питания в экспорте РК составляет 53% от общего объема экспорта конечной продукции, а доля продуктов первичной переработки составляет 10% от общего объема экспорта. Для Беларуси этот показатель составляет соответственно: 90 и 10; Для России этот показатель составил 29 и 7% соответственно, для Кыргызстана 33 и 49%.

В целом эти показатели, по продукции перерабатывающей промышленности, составляют 57 и 18% для Казахстана; 89 и 36% для Беларуси соответственно; 37 и 11% для России, 65 и 8% для Кыргызстана.

В этой связи следует отметить что в ЕАЭС, подобно региональным экономическим альянсам "Европейский союз", "АСЕАН", не сформирована взаимосвязанная кластерная система переработки, хранения, транспортировки сырья и готовой продукции. Очевидно, что создание такой транснациональной кластерной системы в рамках Союза послужит основным фактором повышения экономической эффективности.

На повестке дня государств членов ЕАЭС, помимо рамок Союза, стоит также задача увеличения торговли с третьими странами. Этот вопрос, на наш взгляд, оправдывает внешнеторговый потенциал каждой страны-члена, исходя из сложившегося состава, структуры и номенклатуры ее экспортных и импортных товаров, а также географическую роль и активность, которые она получает в международной торговле. Данный процесс требует обмена информацией и наличия аналитической информации в этих областях.

В настоящее время наблюдается замедление темпов роста продаж сырья в структуре мирового рынка и тенденция увеличение удельного веса товаров с высокой долей добавленной стоимости [16].

По данным ОЭСР [4], цифровая трансформация экономики в сфере международной торговли позволяет регулировать и координировать эти операции, помогая снизить затраты, связанные с закупкой товаров, предложение потребителю и деятельностью по доставке на 8-10%. Это также гарантирует, что производители брендов со всего мира будут иметь прозрачные и эффективные финансовые контакты с потребителями. С другой стороны, это приводит к

усложнению операций международной торговли[16].

Для стран ЕАЭС важен прогноз будущего периода международных экономических отношений, который будет разработан Всемирной торговой организацией. Согласно данным ВТО, в период до 2030 года международный объем торговли может иметь ежегодный дополнительный прирост в среднем до 1,8-2,0%.

Заключение

Таким образом, использование цифровых технологий в торговле между странами ЕАЭС позволяет сократить издержки и облегчить координацию глобальных сбытовых цепочек, связывает большее число производителей и потребителей. В целях дальнейшего продвижения по пути развития цифровых инициатив ЕАЭС в контексте развития внешней торговли можно было бы рекомендовать принять следующие меры:

- 1) разработать специализированные нормативные документы для стимулирования развития экосистем цифровой торговли;
- 2) активизировать процесс внедрения цифровых информационных и рыночных платформ с открытым кодом доступа для участников внешнеэкономической деятельности;
- 3) наладить электронный документооборот и обмен данными по индикаторам ~~приводящий~~ и рыночной среды;
- 4) сформировать в рамках существующих структур ЕАЭС, связанных с внешней торговлей, подразделения по анализу, тиражированию и использованию лучших мировых практик бизнес-моделирования на основе ИКТ, в том числе моделей производства, приближенного к клиентской базе по готовым изделиям и полуфабрикатам;
- 5) создать механизм гибкого реагирования регуляторной среды на эти изменения для поддержания и повышения конкурентоспособности экспортеров товаров и услуг из ЕАЭС;
- 6) развивать смарт-контракты и платежные сервисы, включая расчетно-клиринговую систему сервисов в национальных валютах стран - членов ЕАЭС;
- 7) по общим прогнозам к 2025 году в результате реализации программы "Цифровой Казахстан" по цифровизации экономический эффект должен составить не менее 30 % дополнительного прироста ВВП страны.

Список использованных источников

1. Стратегический план развития РК до 2025 года, от 15 февраля 2018 года. Астана 2018
2. UNCTAD B2C ECOMMERCE INDEX 2019 // United Nations Conference on Trade And Development. [Электронный ресурс]. URL: https://unctad.org/system/files/officialdocument/tn_unctad_ict4d14_en.pdf (Дата обращения: 23.07.2020); UNCTAD stat/UNCTAD Data Center. <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportfolders.aspx>

3. Рейтинговое агентство «Эксперт-Казахстан», <https://articlekz.com/article/13816>
4. The Impact of Digitalisation on Trade // Портал ОЭСР. URL: <http://www.oecd.org/trade/topics/digitaltrade/> (дата обращения: 18.04.2020).
5. Подробный отчет о рейтинге конкурентоспособности (ГИК ВЭФ) 2019 года. URL: <https://csi.kz/news/09102019>
6. Panzabekova A.Zh., Zhanbozova A.B., Zhumanazarov K.B. Electronic public involvement: modern challenges for Kazakhstan // Reports of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. - 2020. - № 1 (329). - P. 147-153. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1483.19>
7. Жумагалиев А. О реализации программы «Цифровой Казахстан», 04.02.2020. URL: <https://www.zakon.kz/5005749zadvagoda-realizatsiigosprogrammy.htm>
8. Цифровая повестка ЕАЭС // Портал «Цифровая повестка ЕАЭС». URL: <https://digital.eaeunion.org/extranet/> (дата обращения: 15.04.2020).
9. Цифровая повестка Евразийского экономического союза до 2025 года: перспективы и рекомендации. Обзор. Москва: Группа Всемирного банка. 30 с. URL: https://digital.eaeunion.org/upload/medialibrary/5bb/Обзор_ВБ.pdf (дата обращения: 15.04.2020).
10. Додонов В. Ю. Внешняя торговля Казахстана с партнерами ЕАЭС: предварительные итоги. // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2021. Т. 15. № 4. С. 21–32.
11. Жильцов С. С. Жильцов С. С. Роль ЕАЭС в экономической интеграции на постсоветском пространстве // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. Ежегодник. РАН. ИНИОН / отв. ред. В. И. Герасимов. Москва, 2021. С. 211–213.
12. Шеров-Игнатьев В. Г. Соглашение ЕАЭС о свободной торговле с третьими странами: смысл для России // Россия и Азия. 2020. № 3 (12). С. 59–69
13. Глинкина С. П., Тураева М. О., Яковлев А. А. Риски использования преференциального режима зоны свободной торговли ЕАЭС - Вьетнам хозяйствующими субъектами третьих стран // Инновации и инвестиции. 2018. № 7. С. 69–73.
14. Pieper M. The Linchpin of Eurasia: Kazakhstan and the Eurasian Economic Union between Russia's Defensive Regionalism and China's New Silk Roads // International Politics. 2020.
15. Об итогах внешней и взаимной торговли товарами государств членов Евразийского экономического союза. Декабрь 2019. Экспресс информация 14 февраля 2020 г. // Портал ЕЭК. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/express/December2019.pdf(дата обращения: 20.04.2020).
16. Внешняя торговля ЕАЭС по странам // Портал ЕЭК. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tab/es/extr a/Documents/2019/12/E201912_2_1.pdf (дата обращения: 21.04.2020).

Information about the authors

* **Akkhozha A. Tagay** - correspondent author, PhD, Associate Professor, Academy «Qaynar». Almaty, Kazakhstan. E-mail: atagayev_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Alibek P. Beisenov - PhD, Associate Professor, Academy «Qaynar». Almaty, Kazakhstan. E-mail: alibek.beisenov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/orcid=0000-0002-9748-7518>

Kamilakhon R. Halmurzaeva – student of «University of Westminster», by specialty - «BIS - Business Information System», London, Great Britain. E-mail: kamillakhon@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

***Тағай А.А.** - автор корреспондент, э.ғ.к., доцент, Академия «Кайнар», Алматы, Қазақстан. E-mail: atagayev_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Бейсенов А.П. - э.ғ.к., доцент, Академия «Кайнар», Алматы, Қазақстан. E-mail: alibek.beisenov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/orcid=0000-0002-9748-7518>

Халмурзаева К.Р. - студент «University of Westminster», по специальности «BIS - Business Information System», Лондон, Великобритания. E-mail: kamillakhon@gmail.com

Сведения об авторах

***Тағай А.А.** - автор корреспондент, к.э.н., доцент, Академия «Кайнар», Алматы, Казахстан. E-mail: atagayev_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Бейсенов А.П. - к.э.н., доцент, Академия доцент, Академия «Кайнар», Алматы, Казахстан. email: alibek.beisenov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/orcid=0000-0002-9748-7518>

Халмурзаева К.Р. - студент «University of Westminster», по специальности «BIS - Business Information System», Лондон, Великобритания. E-mail: kamillakhon@gmail.com

ДЛЯ ЗАМЕТОК

Подписана в печать 30.12.2022

Формат 70×100¹/₈

Объем 16,0 печатных листов / Бухгалтерский и издательский лист 14,8 печатных листов

/ Условно 11,3 печатных листа

Тираж 300 экземпляров.

Опубликовано Университетом КАЙНАР

Цена договорная

